

نیرالاں کارفل مناقب الابرار

از:

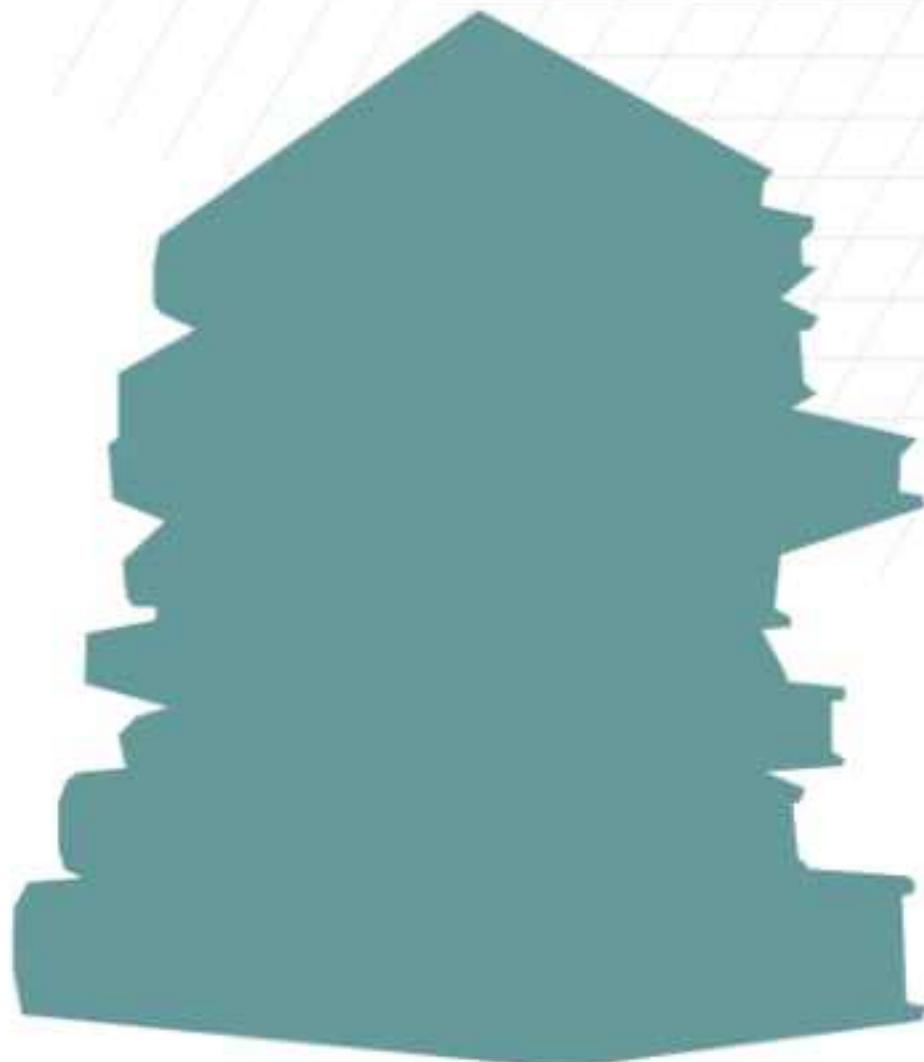
مولوی محمد گھلوی

[مرید خواجہ نور محمد ثانی نارووالہ]

ترتیب و تهذیب و حواشی:
عبدالعزیز صاحر

**Collection of Prof. Muhammad Iqbal Mujaddidi
Preserved in Punjab University Library.**

**پروفیسر محمد اقبال مجددی کا مجموعہ
パンjab یونیورسٹی لائبریری میں محفوظ شدہ**

Marfat.com

خیر الاذکار فی مناقب الابرار

از:

مولوی محمد گھلوی

[مرید خواجہ نور محمد ثانی نارووالہ]

ترتیب و تهذیب و حواشی:

عبد العزیز ساحر

قلم کار بیٹھک، واہ کینٹ

128222

ضابطہ

نام کتاب: خیر الاذکار فی مناقب الابرار
مصنف: مولوی محمد گھلوی
ترتیب و تهذیب: عبدالعزیز ساحر
حروف چینی: محبوب عالم
اشاعت: بار اول ۱۳۳۱ء / ۲۰۱۰ھ
صفحات: ۱۳۱
ہدیہ: ۱۰۰ روپے
ناشر: قلم کار بیٹھک، واہ کینٹ

قبلہ عالم و عالمیاں خواجہ نور محمد مہاروی

اور

غوث زمین وزماں خواجہ محمد سلیمان تونسی

کے

نام

اگر سیاہ دلم داغ لالہ زارِ توام
وگر کشادہ جہنم گل بھارِ توام

Marfat.com

مزمیر

۳۶-۷

مقدمة:

۹۹-۳۷

متن:

۱۳۰-۱۰۰

حواشی:

۱۳۹-۱۳۱

اشاریہ:

Marfat.com

مقدمہ

خیرالاذکار فی مناقب الابرار سلسلۃ چشتیہ کا ایک نہایت ہی اہم مجموعہ احوال و مناقب ہے۔ اس مجموعے میں: فخر جہاں شاہ فخر الدین محمد دہلوی، قبلہ عالم خواجہ نور محمد مہاروی، خواجہ نور محمد ثانی ناروالہ اور حافظ محمد سلطان پوری کے احوالی کریمہ اور ملفوظاتِ گرامی شامل ہیں۔ اس دُربے بہا کے مرتب اور جامع مولوی محمد گھلوی ہیں۔ مولوی محمد، گھلوان [علی پور۔ مظفرگڑھ] کے رہنے والے تھے۔ وہ کب پیدا ہوئے اور انہوں نے کب وفات پائی؟ تذکرے اور طبقات ان کے ذکرِ خیر سے خالی ہیں۔ ان کی زندگی کے اہم احوال اور واقعات پردة گمنامی میں ملفوظ ہیں، کیوں کہ انہوں نے خود بھی کہیں اپنے احوال کی صورت آرائی نہیں کی۔ وہ سلسلۃ چشتیہ کے روایتی عجز و اکسار میں رنگے ہوئے تھے۔ لے دے کر خیرالاذکار، ہی وہ واحد مأخذ ہے کہ جس میں کہیں کہیں ضمنی طور پر وہ اپنے نصابِ حیات کے مختلف کوائف کی ورق گردانی کرتے دکھائی دیتے ہیں، لیکن یہاں بھی ان کی ذاتی کیفیات کا آہنگ اس قدر مضموم اور مہنمہ ہے کہ وہ بلند ہو کر سر تال کی بُغت میں کوئی کردار ادا نہیں کرتا، بلکہ یہ محض لے کی اٹھان اور طوالت میں معاون ہوتا ہے اور یوں لے کی اس طویل اٹھان سے رنگ و آہنگ کی پوری اور مکمل تصور نہیں بن پاتی۔

[I]

خیرالاذکار کے مطابق: مولوی محمد گھلوی کے والد مکرم کا اسم گرامی غلام محمد تھا۔ مولوی صاحب موصوف خواجہ نارووالہ کے دامنِ رحمت سے وابستہ تھے (۱)۔ وہ اپنی زندگی کا طویل دورانیہ: حاجی پور، سلطان پور اور مہار شریف کے مابین مسافر رہے۔ خیرالاذکار سے ان کے دیگر اسفار کی تفصیلات بھی ملتی ہیں۔ ان اسفار سے ان کی سفر پیائی کا اندازہ ہوتا ہے۔ زندگی کے مختلف ایام میں وہ کسی بھی مقام پر زیادہ دری فروش نہیں رہے۔ خیرالاذکار میں ہے کہ وہ تین سال مسلسل یارے والی میں اقامت پذیر رہے اور گاہے بگاہے سلطان پور میں حافظ محمد کی صحبت سے مشرف ہوتے رہے۔ حافظ صاحب موصوف بھی کبھی کبھی بھار باد بھاری کی طرح ان کی طرف لفت رہے (۲)۔ باہمی محبت کا یہ سلسلہ حافظ صاحب کی وفات تک جاری رہا۔ بعد میں مولوی محمد گھلوی، حافظ صاحب کے مزار فیض آثار کی زیارت سے بھی کسب فیض کرتے رہے (۳)۔

تاریخ مشائخ چشت کے مؤلف پروفیسر خلیق احمد نظامی نے مولوی صاحب کو حضرت نارووالہ کے خلفاء میں شمار کیا ہے (۴)، مگر ان کی خلافت کا ذکر نہ تو خیرالاذکار میں آیا ہے اور نہ ہی دیگر معاصر تذکار میں۔ البتہ انھیں کثرت سے اپنے شیخ کی مجالس میں حاضر باشی کی سعادت میسر رہی اور جب کبھی وہ ان کی مجالس سے دور ہوئے، تو مکاتیب کی صورت میں شیخ کی توجہ اور شفقت ان کے شامل حال رہی (۵)۔ وہ ارادت اور عقیدت کا بے مثال مجسم تھے اور خیرالاذکار کا ایک ایک لفظ ان کی محبت اور عقیدت کی شیخی پر گاہ رہے۔

[۲]

مولوی محمد گھلوی اپنے عہد کے بہت پڑھے لکھے اور عالم و دنیا انسان تھے۔ ساری زندگی درس و تدریس سے وابستہ رہے۔ انہوں نے خیر الاذکار کے علاوہ بھی کئی کتابیں لکھیں اور بہت سی کتابوں پر حواشی اور تعلیقات بھی تحریر کیے۔ شرح نگاری میں بھی وہ بلند مرتبے پر فائز تھے۔ ان کی کتابیں ان کی علمی ممتازت اور وقار کی آئینہ دار ہیں۔ تونسہ مقدسہ اور مکھڈ شریف کے کتب خانوں میں ان کی مندرجہ ذیل تالیفات حفظ ہیں:

کتب خانہ تونسہ مقدسہ:

شرح سکندر نامہ [۲ جلدیں] (۶)

شرح یوسف زلینخا (۷)

شرح بوستان (۸)

حاشیہ تحفۃ الاحرار

حاشیہ برمخزن اسرار

شرح مطلع الانوار (۹)

شرح کریما

شرح تحفۃ النصائح (۱۰)

شرح گلستان

شرح نام حق (۱۱)

کتب خانہ مولانا محمد علی مکھڈ شریف:

شرح بوستان سعدی [۳ نسخے]

مکتبہ: سید نذر شاہ مکھڈی: ۱۲۸۲ھ

مکتبہ: عبدالجید: س۔ن

مکتبہ: نامعلوم: س۔ن

شرح پند نامہ عطار: [۲ نسخ] (۱۲)

مکتبہ: اللہ جوایا مہاروی: س۔ن

مکتبہ: عبدالجید: ۱۲۸۸ھ

شرح سکندر نامہ [جز اول]

مکتبہ: اللہ جوایا مہاروی: ۱۲۸۹ھ

شرح سکندر نامہ [جز ثانی]

مکتبہ: اللہ جوایا مہاروی: ۱۲۸۹ھ

شرح یوسف زلیخا جامی [۳ نسخ]

مکتبہ: نامعلوم: ۱۲۹۳ھ

شرح سبحة الابرار جامی (۱۳)

[۳]

مولوی محمد گھلوی شاعر بھی تھے۔ فارسی اور عربی میں ان کی منظومات ان کے تخلیقی شعور اور جمالیاتی وجدان کی ترجمان ہیں۔ خیرالاذکار [الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰالَمِينَ] کے آخر میں ان کی چار منظومات بھی شامل ہیں۔ ان تخلیقات کی حیثیت تبرک کی ہے، الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰالَمِينَ یہاں لُکل کیا جاتا ہے (۱۲)۔

نعت

ای سر پیغمبر اس مشتاق دیدار توام	ای شفیع عاصیاں مشتاق دیدار توام
تو پادشاهی من گدا، تو قبله من قبله نما	ای پیشوای مرسلان مشتاق دیدار توام
در عرصه کون و مکان داوت خدا حکمی رواں	سلطان سرپر کن فکان مشتاق دیدار توام
دیدی جمال کبریا گشتی برآش آشا	شہباز اوچ لامکان مشتاق دیدار توام
داری جمال بوالعجب عالم برآہت جان بلب	ای راج روح خستگان مشتاق دیدار توام
از ھول آں روز پسین دارم دل اندر گمیں	ای چارہ بی چارگان مشتاق دیدار توام
جز تو ندارد از کسی امید یاری مفلسی	ای غم گسار بی کسان مشتاق دیدار توام
زیر لوایت انبا محتاج تو شاه و گدا	ای فیض بخش ہمکنان مشتاق دیدار توام

مناجات بمنابع سید الکائنات عليه افضل الصلوة

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ	مَا لِعَجْزٍ سُوَاكَ مُسْتَندِي
كَنْ رَحِيمًا ذَلِقًا وَأَشْفَعَ	يَا شَفِيعَ الْوَرَى إِلَى الصَّمْدِي
اعتصَمَيْ سُوَا جَنَابِكَ لَى	لَيْسَ يَأْمُدِي مِنَ الْأَحْدَى
غَيْرَ عَوْنَكَ فَلَيْسَ فِي الدَّارِينَ	لَعْلِي لَذِيلَ مُعْتَمِدِي
صَلَواتِي عَلَيْكَ فِي الْمَاوِينَ	كَانَ مَتْجَازًا إِلَى الْعَدْدِي
وَعَلَى أَهْلِ بَيْتِهِ طَرَا	وَعَلَى آلِهِ إِلَى الْأَبْدِي
وَعَلَى الصَّحَبِ كَلَّهُمْ اجْمَعُ	هُمْ نَجُومُ الْهَدِي إِلَى الرَّشْدِي

و علی التابعین هم کانوا لخیام السداد کالو تدی
استغیثو العاجز مضرط شمروا ذیلکم الی المددی

غزل

یاد باد آنکه ترا لطف نظر بر مابود دست ما خیل گدا بهره و راز فیل شما بود
طالع ما مددی کرد که بستیم بو عهد شاهی و غلامی که بمنیا قی وفا بود
شکر صد شکر که ایمان من اکنون شده راست رسم از جهیل و خطاقصیت ما دین ہدایا بود
شاد ای دل که ز درگاه شهاب یافته ام ایں اماں نامه ابدی که با مضای خدا بود
یاد باد آنکه بمشکوی تو ای بندج فواز بنده بر شمع جمال تو عجب شیدا بود
صد چون محو تماشای تو در جلوه ناز اندر اس حلقة ز خود رفت و بر خاک فدا بود
نیم بسل شده آنجا زنگاه تو دل ما بالله ایں طرفه ادا بود که در دور قضا بود
بزم تو رهیک ارم بود که داریم بیاد لعل تو قوت روای خنده طرب افزا بود
یاد باد آنکه بدمسازی احباب دگر حضرت وصل تو ام مایه صد ذوق و صفا بود
مصطفی نور حمد ا نور رخش وقف شما لا جرم فیض تو بر ما همگیں نور و فضیا بود
صورت و سیرت تو همه ارشاد به دل ہا بود قول و فعل تو بدیں رهبر و هم قبله نما بود
هر زماں ساقی ابرار ہی داد بھریک ساغر وحدۃ شور [کذا] همگی وجد و فنا بود
بندگان میر ترا یاد کنای آی زناں بیوش شاں دار بدان گونه که پا پرگ و نوا بود
من بدان حضرتی عالی که غم شمش سپنہ گداخت نیم آخرب په نشاٹی که بدان لیر مابود
مرچہ بد کارم و بیکارم اما بدو خند ول داریم امید و نشاٹی کریکا پیش یگدا بود

غزل

اذا لقيت حبيبي فقل له خبرى	صبا بکوچه آں یار چوں ہمی گذری
فان فرحت بهدار ضيٰت فى ضرى	ترا چه سود که مارا به هجری سوزی
عسى جمالك يجلو علیٰ كالبدري	بنخ درد چه شب ہاشمہ ام شیدا
هنا يكعون مقامى و منتها عمرى	ز دير عشق نيارم که پا بروں آرم
فما وجدت ببالى سواك من اثرى	بیاد روی تو از دیگران تھی شده ام
لقد اقرَّ سجودی اليك فى القدری	بطاق ابروی تست ایں دل حزین مائل
فما لعبدك فوق القبول من فخرى	ہمیں بس از تو کرداغ غلامیم زده ای
علی رضالك طوفی بلطفكم نظرى	شہزاد لطف نگاہی کہ من گدای تو ام

[۲]

زندگی کے آخری ایام وہ اپنے گاؤں گھلوان میں اقامت پذیر رہے۔ حاجی پور اور اس کے گرونوواح میں مشہور ہے کہ ان کی وفات گھلوان میں ہوئی، لیکن ان کی وصیت کے مطابق ان کا جدید خاکی تدفین کے لیے حاجی پور لا یا گیا (۱۵)۔ ان کی قبر خواجہ نارووالہ کے مزار کے قریب ہے۔ قبر پر کسی بھی نوع کا کوئی کتبہ نصب نہیں، جس سے ان کی زندگی کے احوال اور سنہ وصال کا تعین ہو سکے۔ رانا غلام لٹیں (۱۶) نے اپنے ایک خط میں لکھا کہ:

” حاجی پور میں مزار شریف میں داخل ہونے کا راستہ (میں دروازہ) شمال کی طرف ہے۔ آگے وسیع گھن ہے۔ پہلے مزار کے اندر جانے کا دروازہ

بھی شمال کی طرف تھا، لیکن اب اسے جالی لگا کر بند کر دیا گیا ہے۔ اسی دروازے سے متحق مسجد ہے۔ اب دروازہ مشرق کی طرف ہے، جس کے آگے ایک ہال ہے۔ اس کے تین دروازے شمال کی طرف ہیں اور تین جنوب کی طرف ہیں۔ مزار کے جنوب کی طرف بہشتی دروازہ ہے، جب کہ مغربی سمت میں کوئی دروازہ نہیں ہے۔ مزار شریف کے اندر کل چھے قبریں ہیں۔ حضرت نارووالہ کے مزار کے مغرب میں بالترتیب تین مزار ہیں۔ حضرت خواجہ غلام رسول، حضرت نور محمد ثانی، حضرت محمد ثانی..... خواجہ صاحب کے مزار کے مشرق میں بالترتیب دو مزار ہیں۔ حافظ محمد سعیں، خواجہ غلام رسول المعروف اللہ ذی یوایا۔ مشرقی دروازے کے سامنے ہال سے متحقہ خواجہ منظور فرید کا مزار ہے۔ ہال کے جنوبی دروازوں کے باہر بہشتی دروازے کے مشرق میں تین قطاروں میں کل ۲۳ قبریں ہیں۔ بہشتی دروازے سے متحق مشرق میں پہلا مزار حضرت نارووالہ کے والد صاحب کا ہے۔ اس کے بعد یہ قبریں ہیں۔ دوسری قطار میں مغرب سے مشرق میں ۱۰ قبریں ہیں اور تیسرا قطار میں پانچ۔ بابِ جنت کے مغرب میں وسیع قبرستان ہے، جو مزار کی پشت سے ہوتا ہوا مسجد تک پھیلا ہوا ہے۔ اسی قبرستان کی جنوبی سمت میں دوسری قطار میں مشرق سے مغرب کل ۱۰ قبریں ہیں۔ مشرق سے مغرب کی طرف گفتگی کریں، تو ۲۳ نمبر پر حضرت گھلوی کا مزار ہے۔” (۷)

[۵]

خیروالاذکار فی مناقب الابرار تین فصلوں میں منقسم ہے۔ پہلی فصل قبلہ عالم خواجہ نور محمد مہاروی کے ملفوظاتِ گرامی کو محیط ہے۔ دوسری فصل کی ابتداء میں مؤلف نے اپنے نام خواجہ نور محمد ثانی نارووالہ کے چار رقعاتِ نقل کیے ہیں۔ مکتوباتِ گرامی کی تحفیظ کے بعد خواجہ نارووالہ کے ملفوظات اور احوال قلم بند ہوئے ہیں۔ تیسرا فصل حافظ محمد سلطان پوری کے احوال و مناقب سے متعلق ہے۔ تینوں فصلوں کی ابتداء میں مؤلف نے میاں آدم چیو اور سید علی بخش شاہ اجیری کی وساطت اور روایت سے تینا اور تبر کا خیر جہاں خواجہ فخر الدین دہلوی کے تین واقعات نقل کیے ہیں۔ یوں یہ مجموعہ گرامی چشتیہ سلسلے کے چار جلیل القدر عارفوں کے احوال، مناقب اور ملفوظات کا ترجمان ہے۔

خیروالاذکار کس زمانے میں مرتب ہوا؟ مولوی محمد گھلوی نے کہیں بھی اس راز سے پرودہ نہیں انٹھایا۔ نہ ہی پورے رسائل میں کہیں سہ و سال کا تذکرہ ہوا کہ جس سے رسائل کی تحریر و تسویہ کے زمانے کا اندازہ ہو سکے۔ خود مولوی صاحب کے احوال و آثار کی عدم دستیابی کی وجہ سے بھی اس رسائل کی زمانی حیثیت کا تعین دشوار ہے۔ البتہ خیروالاذکار میں ایک واقعہ مذکور ہے، جس سے رسائل کی ترتیب و تہذیب پر قدرے روشنی پڑتی ہے۔ مولوی محمد گھلوی نے لکھا ہے کہ:

”[نقل از میاں محمد جو نیہ مرحوم آنکہ الٰہ پرده آنحضرت قبلہ] در حین
حیات ایشان اکثر اوقات بمرضی گرفتاری بودند و خود بدولت از آمدن و
رفتن بہار شریف برائی زیارت و مصاحبۃ حضرت قبلہ عالم [و عالمیان]
قدس سرہ یعنی گاہی از عادتی مستقرہ تفاوت نہی کر دند۔ یکبار چنان اتفاق
شد کہ حضرت مائی صاحبہ رضی اللہ [تعالیٰ] عنہا تمام مریضہ بودند۔“

چنانکہ جهیہ کفن ہم کردہ بودندو حضرت قبلہ من در آن جیں باوجود این
 شدت مرض بسمت عہدار شریف عازم شدندو خلق اللہ حیران بود کہ مریض
 خود را گذاشتہ چکونہ بیرون بسفری روند؟ چون آنحضرت بدان عزم از شیر
 حاجی پور بیرون آمدندو خلق بسیار براہی رخصت برکاب عالی بود و ہر کس را
 رخصت می فرمودند۔ میاں محمد موسیٰ والا کہ از غلامان حضرت قبلہ عالم
 [رضی اللہ تعالیٰ عنہ] و [از] خادمان این حضرت [قبلہ] بودو
 در خدمت ایشان تمام گستاخ بود و بی تھاشا ہر عرض کہ کردی بودی، می
 کردی نزد یک آنحضرت رفتہ بشوختی گفت کہ: ترا یعنی کس سخن راست نی
 گوید کہ مریض را گذاشتہ بخدمت پیر [و] مرشدی روی۔ این کارکہ تو می
 کنی، یعنی کس نبھی کند۔ خود بدولت نزد یک شدہ در گوش میاں محمد موسیٰ والا
 فرمودند کہ: ای فلاں [میاں]! مریض مذکور درین نوبت نبھی میرد۔ پس
 میاں مذکور دہشت خورده باز استاد و تائب دم زدن نداشت۔ آخر آن
 چنان شد کہ مائی صاحبہ رضی [الله عنہا] ازان مرض شفا یافت، بلکہ بعد
 از وصال آنحضرت سی سال زندہ ماندند۔“ (۱۸)

خواجہ نارووالہ کی اہلیہ محترمہ بقول مولوی صاحب ان کی وفات کے بعد تیس سال تک
 زندہ رہیں۔ گویا وہ ۱۲۳۲ھ میں راجحی ملک عدم ہوئیں۔ اگر یہ درست ہے، تو قیاس کیا جا سکتا ہے
 کہ خیرالاذکار ۱۲۳۲ھ کے بعد کہیں مرتب ہوا؟ اگر کس وقت؟..... اس سوال کا حصی جواب
 نہیں دیا جا سکتا، کیونکہ خیرالاذکار میں اس ایک ذائقے کے علاوہ کہیں بھی کسی طرح وقت اور
 زمانے کے تعین کے ضمن میں کوئی ایک آرٹ ہمکاری مذکور نہیں ہوا۔

[۶]

خیروالاذکار کی زبان دری فارسی کا عمدہ نمونہ ہے۔ مرتب کا خلوص اور ارادت کیشی اس مجموعے کی حیاتی دوام کی دلیل ہے۔ اس میں فکر و فرہنگ کا اسلوبیاتی آہنگ: شعور و ادراک کی جمالیاتی معنویت کو اپنی تمام تر رنگینی اور رعنائی کے ساتھ مکشف کر رہا ہے اور یوں اس سے ایک طرف حُسنِ خیال کے قرینے اپنے اپنے مدار میں گردش کنان رہتے ہیں، تو دوسری جانب اس کا حُسن آہنگ: بگنجینہ معانی کی ظلماتی فضا کا آئینہ دار بن جاتا ہے۔ مولوی محمد گھلوی نے مشاہداتی معنویت اور صدقۃ القیمت احساس کے مختلف اور مختلف رنگوں کے امتزاج سے ایک ایسا رنگ بخوبی نکالا ہے، جو ان کے ادبیانہ اسلوب کا ترجمان بھی ہے اور ان کی متصوفانہ بصیرت افروزی کا علمبردار بھی۔

خیروالاذکار کے پیش منظر میں پھیلتا ہوا تصوف اور عرفان کا منظر نامہ: شعور و خیال کی تابنا کی پر گواہ ہے۔ خیروالاذکار میں عرفان و یقین کی خوشبو بھی ہے اور فقہی مسائل کے رنگ بھی اور یوں خیروالاذکار کی یہ خوشبو اور اس کا رنگ و آہنگ: فکری اساس اور معنوی طرز احساس کے ایسے دریچے واکرتا ہے، جن سے نظامِ چشت کا دستورِ العمل اپنی تمام تر جمالیات کے ساتھ مکشف ہوتا ہے اور طرزِ احساس کی یہ معنویت رعنائی خیال کے منظر نامے کو اجال دیتی ہے۔ اجلے اجلے مناظر کی اس رنگینی سے وحدتِ ذات کی جلوہ آرائی کے ایسے موسم طلوع ہوتے ہیں، جن کی بوباس کہیں اور محسوس نہیں ہوتی۔

خیروالاذکار کئی حوالوں سے انفرادیت کا خزینہ ہے۔ اس کی چند نمایاں خصوصیات

حسب ذیل ہیں:

۱۔ اس مجموعے میں فخر جہاں کی جالس کے جو تین واقعات آئے ہیں، وہ اس مجموعے کے

علاوہ کہیں اور باصرہ نواز نہیں ہوتے۔

۲۔ اس مجموعے میں قبلہ عالم کے جو مفہوماتِ گرامی نقل ہوئے ہیں، وہ نہ تو خلاصہ الفوائد میں آئے ہیں اور نہ ہی کسی دوسرے معاصر مجموعے میں۔ خاص طور پر انہوں نے مولوی محمد گھلوی کی فرمائش پر صوفیائے چشت کے اسمائے گرامی اور ان کے القابات پر حرکات و سکنات کی جو خوب صورت اور عارفانہ توجیہہ کی ہے، وہ اس سے قبل کہیں اور مذکور نہیں ہوئی۔ بعد ازاں یہ توضیح اور تعبیر خیروالاذکار کے حوالے سے گلشنِ ابرار میں بھی نقل ہوئی اور دوسرے کئی مجموعے بھی اس کی خوبیوں سے معطر ہیں۔

۳۔ اس مجموعے میں خواجہ نارووالہ کے چار مکتوبات بھی نقل ہوئے ہیں اور ان کے احوال و مفہومات بھی۔..... ان کے حوالے سے یہ مجموعہ بنیادی مأخذ کی حیثیت رکھتا ہے۔ بعد میں چشتیہ سلسلے کے جتنے تذکرے بھی منصہ شہود پر جلوہ گر ہوئے، ان میں خواجہ نارووالہ کے احوال اور تعلیمات کا مصدر اور مرجع بھی مجموعہ رہا ہے۔

۴۔ شاہ فخر چہاں کے مرید و خلیفہ حافظ محمد سلطان پوری کے احوال و آثار بھی اس مجموعے کی وساطت ہے پہلی بار سامنے آئے۔ اگر یہ مجموعہ حافظ صاحب کے احوال و مناقب کو محیط نہ ہوتا، تو فخریہ سلسلے کے اس عظیم فرد کے احوال و آثار کہیں پر دُرگناہی میں کم ہو جاتے۔

۵۔ اس مجموعہ احوال و مناقب میں متعدد ایسی شخصیات کے نام اور احوال آئے ہیں، جو قبلہ عالم اور خواجہ نارووالہ کے دائرہ افراد و قریبین میں جلد سمجھے ہوئے تھیں۔ اس مجموعہ سے اکثر لوگ غیر معروف اور کم نام دار افراد کے ناموں کو سمجھنے کا سخت کارکندی کرنے کا کام

قبولیت اس سلسلے کی سلکِ غلامی میں سفتہ ہونے سے عبارت ہے۔

٦۔ خیرالاذکار انیسویں صدی میں لکھے گئے چشتیہ سلسلے کے تذکروں کا بنیادی مأخذ اور مخزن رہا۔ مناقب المحبوبین، گلشنِ ابرار، مخزنِ چشت اور تکملہ سیروالولیا میں اس کے حوالے اور اقتباسات کثرت سے نقل ہوئے۔ ما بعد کے تذکروں میں بھی اس کا ذکر تو ہوتا رہا اور آج بھی ہو رہا ہے، لیکن اس کے براہ راست حوالے کہیں دکھائی نہیں دیتے۔ یوں لگتا ہے کہ اپنی تحریر و تسویہ کے معا بعد ہی یہ رسالہ کنج گنمای میں دب کر رہ گیا۔ جن ذاتی کتب خانوں میں اس کے نسخ موجود تھے، ان کے وارثوں نے اس کی روشنی کو عام نہیں ہونے دیا۔ صوفیانہ ادب کے خزانہ کو حریز جان بنانے اور بنائے رکھنے میں بھی کوئی لطف تو یقیناً ہو گا، مگر انھیں عام کرنے اور ان کی خوبصورت پھیلانے میں بھی ایک لطف؛ ایک تر نگ اور ایک وجہ تسلیم بہر حال موجود ہے۔

[۷]

خیرالاذکار کی ترتیب و تہذیب کے دوران میں چار قلمی نسخوں کے عکس راقم الحروف کے پیش نظر ہے، جن کی تفصیل حسب ذیل ہے:

الف: خیرالاذکار (عکسی نسخہ) مملوکہ مولوی محمد رمضان معینی، تونسہ مقدسہ خیرالاذکار کے معلوم قلمی نسخوں میں قدیم ترین نسخہ ۱۲۸۸ھ کا مکتوبہ ہے۔ کاتب نے نسخے کے آخر میں ۱۲۸۸ھ کی تاریخ تکمیل کرکی ہے۔ اس نے مادہ تاریخ بھی کہا ہے:

چونکہ	مرقوم	نمودم	بتمام
ہر دو	لفظ	ز شیخین	امام

ہاتھی گفت مرا از خوش خوی

زه نکو رخت بتار بخش گوی

ڈر نکور خست کی ترکیب سے نہ کتابت ۱۲۸۸ھ برآمد ہوتا ہے۔ اس نفحے کے کاتب خدا بخش چوہان ہیں۔ اگرچہ انہوں نے اس رسالے میں کہیں بھی اپنے نام سے پردہ نہیں لٹھایا۔ البتہ تو نہ مقدسہ کے کتب خانے کی جس جلد میں یہ رسالہ موجود ہے، اس میں نورسائل اور بھی ہیں۔ یہ تمام رسالے انھی کے حسن کتابت کا شاہکار ہیں۔ انہوں نے التخاب گلشن اسرار میں لکھا ہے کہ:

”وقتی برخانقاہ حضرت قبلۃ عالم قدس سرہ بتقریب عرس شریف این
کمتر یعنی غلامان، یعنی کاتب حروف خدا بخش چوہان غفر اللہ له العصیان
حاضر الخدمت بو۔“ (۱۹)

اس مجلد کے باقیہ رسائل کی تفصیل کچھ یوں ہے:

شرح آمنت بالله (۲۰)

فوائد السالکین (۲۱)

نودنو اسمای بابا صاحب (۲۲)

راحت القلوب (۲۳)

مکتوبات شاہ کلشم اللہ جہان آبادی (۲۴)

فخر الحسن (۲۵)

خلاصة الفوائد (۲۶)

منتخب المذاکرات (۲۷)

التخاب گلشن اسرار (۲۸)

خیرالاذکار کے پیش نظر نسخے میں ہر صفحے پر تین تیس سطریں ہیں۔ ہر سطر تقریباً اٹھاڑہ لفظوں سے مزین ہے۔ کاتب نے ترک کا انتظام تو کہیں نہیں کیا۔ البتہ ہر صفحے پر رکاب کا التزام ملتا ہے۔ بعد ازاں کسی قاری یا رسائلے کے مالک نے نسخے پر صفات نمبر بھی لگائے ہیں اور یوں صفات کی کل تعداد تین تیس ہے۔ کاتب نے یہ رسالہ بارہ دنوں میں نقل کیا ہے، کیوں کہ اس مجلد میں اس رسائلے سے قبل خلاصۃ الفوائد کا نسخہ موجود ہے، جس کی تاریخ تکمیل ۹ شوال ۱۲۸۸ھ ہے۔

خیرالاذکار کا خط صاف اور خواننا ہے۔ تاہم عکس در عکس کے عمل سے گزرنے کے بعد اس نسخے میں کہیں کہیں لفظوں کی چمک و مک ماند پڑ گئی۔ مدبعد سے کی یا اوری ایسے مقامات پر لفظوں کی ماند پڑتی روشنی کو اجائے میں کارگر ہی ہے۔

مولوی خدا بخش چوہاں، خواجہ پیر پٹھان غریب نواز کے دامن گرفتہ تھے۔ وہ بغلانی [تونسہ مقدسہ] کے رہنے والے تھے اور اپنے پیر و مرشد کی ہدایت پر وہیں درس و تدریس کا کام انجام دیتے رہے۔ درس و تدریس کے ساتھ ساتھ انہوں نے سلسلہ چشتیہ کے مفہوم طباقی اور طبقاتی ادب کی کتابوں کی نقل نویسی کو اپنی زندگی کا نصب لعین بنایا اور پھر اس کا رخیر میں ہمہ تن مصروف رہے۔ انہوں نے راحت العاشقین [مولفہ میاں محمد درزی] کا ایک عمدہ انتخاب بھی مرتب کیا، جسے انتخاب گلشنِ اسرار کے نام سے موسوم کیا جاسکتا ہے۔ مولوی خدا بخش چوہاں عربی، فارسی اور سرائیکی کے قادر الکلام شاعر بھی تھے۔ دہستان تونسہ کی مختلف کتابوں میں ان کی شاعرانہ جماليات اور تخلیقات کے عمدہ نمونے مل جاتے ہیں۔

وہ ۱۳۱۰ھ میں راہی ملکہ عدم ہوئے۔ ان کی قبر صاحبزادہ گل محمد تونسوی کے مزار کے احاطے کے باہر ہے۔

ب: خیرالاذکار مملوکہ پیرا جمل چشتی، چشتیاں شریف

چشتی صاحب کے کتب خانے کا یہ گوہر آب دار بردار عزیز و مکرم مرزا شہزاد بیگ [استاد شعبۂ اردو، گورنمنٹ پوسٹ گرینجیٹ کالج، چشتیاں شریف] کی توجہ اور کرم فرمائی سے مسرا آیا۔ یہ نسخہ احمدیار بن محمد امین [قوم محلو] کا دست نوشته ہے۔ اس نسخے پر سہ کتابت مرقوم نہیں۔ نسخہ چھپن برگ پر مشتمل ہے۔ نسخے کے مالک یا کسی قاری نے سہولت کے لیے اس پر صفحات نمبر لکھ دیے ہیں۔ اب یہ نسخہ ایک سو بارہ صفحات کو محیط ہے۔ ہر صفحہ پر چودہ سطریں ہیں اور ہر سطر میں تقریباً چودہ، پندرہ الفاظ ہیں۔ نسخہ رکاب کے حسن التزام سے مزین ہے۔ آخری آٹھ صفحات میں سے کچھ حصے شاید پھٹ گئے یا دیک زدہ ہیں، کیوں کہ ان صفحات کی تین تین سطروں میں سے کچھ الفاظ مکمل طور پر گم ہو گئے۔ اسی طرح وہ پندرہ صفحات میں بعض مقامات پر نسخہ یا تو آب دیدہ ہے یا پھر کسی دوسری افادہ کا شکار رہا ہے، جس کی وجہ سے سطور کے آخری حصوں کے الفاظ کی روشنی یا تو بھگئی یا بالکل مضم پڑ گئی۔ البتہ مخطوطے کے موجودہ مالک یا کسی دوسرے عقیدت کیش نے کسی مکمل نسخہ کی مدد سے ان صفحات کو مکمل کیا۔ یہ تصحیحات دوسرے نسخوں کے مطابق ہیں۔ ویسے تو یہ نسخہ مکمل ہے، لیکن اس نسخے کی مدد سے فشارے منصف کے مطابق متن کی تدوین ممکن نہیں، کیوں کہ آخری آٹھ وہ صفحات کے کرم خورده مقامات کو قیاسی تصحیح سے ہٹ نہیں کیا جاسکتا۔ ایسے مقامات پر جہاں بعض اشخاص اور مقامات کے اسماء آئے ہیں، اگر دوسرے نسخہ نہ ہوں، تو محض حسن ذوق کی سوزن کاری ان مقامات کی خیرالاذہ بندگیں ہو سکتی۔ نسخہ خط شکل کے میں ہے اور کاتب کی پختہ نویسی کا منہ بولتا ثبوت ہے۔ صاف اور خوانانا ہونے کی وجہ سے لمحے خوانندگی میں کہیں وقت نہیں ہوتی۔

ج: خیرالاذکار مملوکہ پنجاب یونیورسٹی، لاہور
اس نسخہ کا عکس برادر گرامی ڈاکٹر محبین نظامی [صدر شعبۂ فارسی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور]
کی کرم فرمائی سے دستیاب ہوا۔

خیرالاذکار کا یہ نسخہ ۱۲۹۲ھ کا مکتوبہ ہے۔ کاتب کا نام معلوم نہیں۔ کسی زمانے میں یہ
نسخہ مولوی گل محمد جیو کا مملوکہ رہا ہے۔ مولوی گل محمد جیو کون تھے؟ سلسلہ چشتیہ کے موجود اور معلوم آثار
سے اس شخصیت کی تعریف اور شناخت نہیں ہو سکتی۔ قبلہ عالم کے چنستان معرفت میں کئی شخصیات گل
محمد کے نام سے معروف اور مقبول رہیں اور الحمد للہ آج بھی ہیں۔ کاتب نے مولوی صاحب کے نام
نامی اسم گرامی کے ساتھ ان القابات کا تذکرہ بھی کیا: والامنا قب ذوالجہد والمواہب مولوی صاحب
مولوی گل محمد جیو سلمہ ربہ..... لیکن مخفف ان القابات کی روشنی میں کسی ایک گل محمد تک رسائی ممکن
نہیں۔

خیرالاذکار کا یہ نسخہ چھھتہ صفحات پر مشتمل ہے۔ ہر صفحے پر بیس سطریں ہیں اور ہر سطر
تقریباً پندرہ الفاظ کو محیط ہے۔ نسخہ مکمل ہے، سوائے ان مقامات کے جو بوسیدگی کے باعث مردود
ایام کی نذر ہوئے یا کرم کتابی کا رزق بن گئے۔ دیک کی دست بردا سے اس نسخہ کا کوئی صفحہ محفوظ
نہیں۔ دس بارہ مقامات پر صفحات بوسیدہ ہو کر پھٹ گئے اور عبارت گم ہو گئی۔ یہ مقامات
ناخوانا ہیں۔ اگر باقی نسخے موجود نہ ہوں، تو مخفف اس نسخہ کی مدد سے مکمل متن کی تہذیب اور
بازیافت ممکن نہیں۔

کاتب کا خط اچھا نہیں۔ البتہ صاف ہے، جس کے باعث پڑھنے میں دقت نہیں ہوتی۔
د: خیرالاذکار [ناکمل عکسی نسخہ] مملوکہ مولوی محمد رمضان معینی، تونسہ مقدسہ
خیرالاذکار کا یہ نسخہ خواجہ محمد شریف مہاروی کے حکم اور ایما پرفضل بن میاں صدیق

اوڑا نے لکھا۔ نسخہ کی کتابت ۱۲ شعبان ۷۳۰ھ کو مکمل ہوئی۔ کاتب اسلام پور [ڈیرہ غازی خان] کا متوطن تھا۔ نسخہ صاف اور عمدہ ہے۔ اگر یہ نسخہ مکمل ہوتا، تو معلوم نہیں میں اپنے حسن کتابت کے باعث سب سے زیادہ آہم اور قیمتی ہوتا۔

پیش نظر نسخہ کا آغاز: "سلام برسد۔ رقعة چہارم....." سے ہوتا ہے۔ اس کے بعد یہ نسخہ آخر تک مکمل ہے۔ اس کے ابتدائی صفحات کیا ہوئے؟ کچھ معلوم نہیں۔ موجودہ نسخہ کے حاشیے بھی کہیں کہیں سے پھٹے ہوئے ہیں۔ اس سے قیاس کیا جاسکتا ہے کہ اس نسخہ کے ابتدائی صفحات بھی کہیں پھٹ کر ضائع ہو گئے۔ البتہ یہ نسخہ کرم کتابی کی دست برداشت سے مکمل طور پر محفوظ رہا ہے۔ نسخہ کے پچھتر صفحات ہیں۔ ہر صفحہ پر تیرہ سطریں ہیں اور ہر سطر تقریباً تیرہ لفظوں کا احاطہ کیے ہوئے ہے۔

[۸]

خیر الاذکار کے ان چار نسخوں میں کہیں بھی کوئی ایسا تفاوت نظر نہ اڑنیں ہوا، جو معنوی اعتبار سے متن کو متاثر کر رہا ہو۔ نسخہ 'اورنج' میں بہت ہی کم مقامات پر لفظی اختلاف ہے اور جہاں کہیں اختلاف در آیا بھی ہے، تو وہ محض المفاظ کے چھوٹ جانے یا ہو کاتب کی وجہ سے ہے۔ ایسے لگتا ہے کہ مختلف اوقات میں یہ دونوں نسخے کسی ایک ہی نسخے سے لقل ہوئے ہیں، کیوں کہ ان میں جملوں کی ساخت، لفظوں کے فنی در و بست اور شخصیات کے اسما اور القابات میں ذرہ برابر بھی فرق نہیں۔ نسخہ 'ڈی' بھی ان دونوں سے زیادہ مختلف نہیں۔ البتہ نسخہ 'الف' اور یہیں نہیں نسخہ لفظی اور افعالی اعتبار سے خاصے مختلف ہیں۔ اختلاف بھی جتنی بھی سورتیں تقابلی مطالعے کے باعث سامنے آئی ہیں، وہ لفظی اور افعالی اختلافات پر ٹھیک اور کامیاب علم کا تصریح معلوم ہوتی ہے۔

جملہ بھی خیر الاذکار کے معنوی نظام پر اثر انداز نہیں ہوتا۔

[۹]

خیر الاذکار کی ترتیب و تہذیب کے دوران میں:

الف: بنیادی نسخے کے متن میں کسی طرح کی کوئی تبدیلی نہیں کی گئی، سوائے ایک مقام کے کہ جہاں جامع خیر الاذکار نے اپنے شیخ طریقت خواجہ نارو والہ کے القابات کی ترقیم میں رحمة للعلمین کے لقب کو بھی شامل کیا ہے۔ رقم نے وہاں قوسین میں ”غلام“ کا لفظ بڑھا کر، اس ترکیب کو غلام رحمة للعلمین کر دیا ہے۔

ب: نسخہ الف میں صوفیائے کرام کے اہم گرامی کے بعد قدس سرہ کے لیے ق، کی علامت دی گئی ہے، جب کہ دیگر نسخوں میں یہ دعا سائیہ کلمہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ اور رضی اللہ عنہ سے بدل گیا۔ نسخہ اجمل میں ایک آدھ بار کاتب نے پورا رضی اللہ عنہ لکھنے کے بجائے اسے رضی کی علامت سے بھی ظاہر کیا۔

ج: مولانا فخر الحق والدین محمد فخر جہاں کا اسم گرامی جہاں بھی آیا، مکمل یا مختصر صورت میں نسخہ الف کے کاتب نے اسے لفظ ”مولانا“ سے موسوم کیا ہے، جب کہ دیگر نسخوں میں ایسے مقامات پر ”مولانا“ کے بجائے ”مولوی“ کا لفظ لکھا گیا۔

د: رقم نے تقیدی متن کی تہذیب کرتے وقت بنیادی نسخے میں دیگر نسخوں کے وہ تمام الفاظ قوسین میں شامل کر دیے، جو متن کے معنوی نظام کو متاثر نہیں کرتے۔ مثلاً: بنیادی نسخے میں اگر کسی شخصیت کے اسم گرامی کے بعد دعا سائیہ کلمات شامل نہیں اور اس کے برعکس کسی دوسرے نسخے یا نسخوں میں یہ کلمات آئے ہیں، تو انھیں قوسین میں لکھ دیا ہے، تاکہ اس طرح دیگر نسخوں کے مختلف رنگ بھی محفوظ ہو جائیں اور بنیادی نسخے

کا اپنا آہنگ بھی انفرادیت سے ہم کنارہ ہے۔

معروف شخصیات اور اماکن کے ساتھ ساتھ خیرالاذکار میں بعض گنام شخصیات اور کم معروف اماکن کے نام آئے ہیں۔ راقم کی کوشش رہی ہے کہ سیاق و سبق کے تناظر میں ان پر حواشی کا اضافہ کیا جائے، تاکہ خیرالاذکار کی تفہیم بہتر انداز میں ممکن ہو سکے۔

خیرالاذکار کے جواب قتباسات مختلف کتابوں میں نقل ہوئے، حاشیے میں ان کی وضاحت کر دی گئی کہ خیرالاذکار کے حوالے سے کون سا واقعہ کن کن کتابوں میں درآیا اور اگر خیرالاذکار کے کسی واقعے کو نقل کرتے ہوئے کسی تذکرہ نگار نے اس میں کسی نوع کی تبدیلی یا کمی بیشی کی، تو حواشی میں اس کی وضاحت بھی کر دی گئی۔

راقم نے خیرالاذکار کی ترتیب و تدوین کے دوران میں املا کے جدید فارسی اصول و ضوابط سے استفادہ کیا۔ ایک آدھ لفظ کے ضمن میں اشتتاںی صورت برتنی گئی، مثلاً: آئندہ کا لفظ متن میں جہاں بھی وقت یا زمانے کے معنوں میں آیا ہے، اسے آئندہ [ء کے ساتھ] لکھا گیا ہے، لیکن اگر یہ لفظ کسی فرد کے لیے استعمال ہوا ہے، تو اسے 'ء کے بجائے 'ئی' سے لکھا گیا ہے۔ اسی طرح اشعار میں جہاں ضرورت تھی نون غنہ کا استعمال کیا گیا ہے۔

[۱۰]

راقم نے خیرالاذکار کا تقدیری متن مرجب کرنے کے لیے نسخہ الف کو بیماری نسخہ تراو دیا، اس کی اختصاصی صورتیں حسب ذیل ہیں:

- ۱۔ خیرالاذکار کے معلوم شخصوں میں پیغمبر ﷺ (رسیادہ قدسہ) ہے۔
- ۲۔ اس کے کاتب صاحب علم و حفزان شے (والی کاہل)

۳۔ اس نسخے کے کاتب سلسلہ عالیہ چشتیہ میں بیعت رکھتے تھے۔ (اگر باقی کاتب بھی اس سلسلے کی سلک غلامی میں سفتہ تھے، تو راقم کی مطالعاتی حدود ان کے تعین میں ناکام رہی ہیں۔)

۴۔ اس نسخے کے کاتب بغلانی اور تونہ مقدسہ میں اقامت پذیر ہے اور وہ حملہ کتابت اور فن کتابت سے وابستہ تھے۔ ان کا ذوق کتابت محض اس رسالے کی نقل نویسی اور صورت گری تک محدود نہیں رہا، بل کہ ان کی دیگر مکتبہ کتابیں بھی موجود ہیں۔

۵۔ یہ نسخہ ہر لحاظ سے مکمل ہے۔ (باقیہ دونوں نسخے کرم کتابی کی درست برداشت کارکار ہیں اور چوتھا نسخہ نامکمل ہے۔)

۶۔ اگر خبر الاد کار کا کوئی دوسرا نسخہ نہ بھی ہو، تو محض اس نسخے کی بنابر تمام متن کی تہذیب و ترتیب ممکن ہے۔

[11]

خلاصة الفوائد کے مرتب قاضی محمد عمر حکیم کو خواجہ نارو والد کا مرید بتایا جاتا ہے، حالاں کہ جہاں بھی یہ مذکور ہوا ہے، وہاں کوئی دلیل یا شہادت نہیں دی گئی۔ اول اول مناقب المحبوبین اور گلشن ابرار میں یہ غلطی درآئی اور بعد ازاں تاریخ مشائخ چشت تک یہ سلسلہ جاری رہا۔ راقم نے اپنے ایک مضمون پر عنوان: «خلاصة الفوائد : سلسلہ چشتیہ کا ایک اہم مجموعہ مفہومات» (۲۹) میں اُسیں قبلہ عالم کا دامن گرفتہ کہا ہے۔ میرے سامنے بھی کوئی واضح دلیل موجود نہیں تھی، لیکن خلاصة الفوائد کے کئی وجود انی اشارے ضرور پیش نظر تھے، جن کی بنیاد پر میں نے ان کی بیعت کا انتساب خواجہ نارو والد کے بجائے قبلہ عالم کی طرف کیا۔ الحمد لله اب میں نے ان کی بیعت کا انتساب خواجہ نارو والد کے بجائے قبلہ عالم کی طرف کیا۔

نار و والہ اپنی وفات سے چند روز قبل سیت پور میں قاضی محمد عمر حکیم کے زیر علاج تھے۔ مولوی محمد گھلوی رقم طراز ہیں کہ:

”روزی کہ قاضی موصوف حضرت قبلہ من قدس سرہ را
ضعف تمام دید، چشم تر کردہ عرض نمود کہ: او تعالیٰ بکرم
خوبیش آن ذات را شفای کلی عطا فرماید.....“—(۳۰)

مولوی محمد گھلوی نے ”قبلہ من“ کہہ کر اس افق پر پڑی وہند کو ہمیشہ کے لیے ختم کر دیا۔ اگر قاضی صاحب خواجہ نار و والہ کے دائرة ارادت میں سفہیہ ہوتے تو مولوی گھلوی اپنے شیخ کو ”قبلہ من“ کہہ کر ان کا تذکرہ نہ کرتے، جبکہ مخالفین میں قاضی صاحب بھی شریک تھے۔ لازم تھا کہ خواجہ صاحب کا ذکر ”قبلہ نہ“ کہہ کر کیا جاتا ہے ویسے احسن صورت تو شیخ خود کی ترکیب سے صورت پذیر ہوتی۔

مولوی محمد کا اس مقام اور محل پر ”قبلہ من“ کہنا دراصل اس بات کا ثبوت ہے کہ قاضی محمد عمر حکیم، قبلہ عالم کے مرید تھے۔

[۱۲]

خیر الاذکار کانسٹ اجمیل چار سالوں سے میرے پیش نظر تھا، لیکن اس کی ترتیب
تزوین دوسرے شخصوں کی دست یابی پر متوقف رہی۔ اس سال کے آغاز میں مولوی محمد رمضان
معینی اور ڈاکٹر معین نظامی نے اس کے تین نئے بھجوں کر شاہد کیا:

ہر مو مرے بدن چیز برایا سپاس ہے۔
ضیا اللہ سیال نے حاجی پور کے صاحبزادگان کے والد ایک اور شخص کی موجودگی کی خوش
خبری سنائی اور اس کی عکسی نقل ولادت کا وصہر بھی کیا۔

کہیں پس منظر میں کم ہو گیا۔ رانا غلام لیں، حاجی پور میں اس نئے کے حصول کے لیے ڈیرے ڈالے رہا، مگر کامیابی سے ہمکنار نہ ہوا۔ بہر حال ان تمام دوستوں کا شکریہ کہ جنہوں نے خیر الاذکار کی ترتیب و تہذیب میں معاونت فرمائی۔

محبوب عالم کے لیے دعا ہائے فراواں..... کہ اس نے بڑی محنت اور عقیدت سے حروف چینی کا مرحلہ طے کیا، کیوں کہ فارسی کپوزنگ اس کے لیے ہفت خواں طے کرنے سے کم نہ تھی۔

عبدالعزیز ساحر

شعبہ اردو

علامہ اقبال اور پنیوں ورثی، اسلام آباد

حوالے اور حواشی:

(۱) الف: ”اما بعد می گوید [بندہ] عاصی خاکپای درویشان و گر در او دل ریشان و اجی [الی] رحمة الله الصمد محمد ابن غلام محمد کہ یکی از غلامان حلقہ بگوش خواجه صاحب ہادی فرقہ طلب شیس العارفین قطب السالکین [غلام] رحمة للعلمین محو انوار واحدیت مستغر [ق]“ بحایحدیت محوب بر بانی مظہر اسرار بیزانی حضرت قبلہ خواجه نور محمد ثانی است رضتی اللہ [تعالیٰ] عنہ [وارضاہ] و جعل الجنۃ مثواہ“ - [خیر الاذکار (قلمی نسخہ)] مولوی محمد گھلوی: کاتب مولوی خدا بخش چوبان: ۱۲۸۸ھ: برگ ۳۰۰ [الف] مولوی محمد گھلوی نے شرح تحفة النصائح میں اپنا تعارف یوں کرایا ہے: ”اما بعد می گوید احقر عباد اللہ العلام الصمد عبد محمد ابن غلام محمد غفر اللہ له و لوالدیه و احسن البهما و الیہ“ - [مطبع محمدی، لاہور: ۱۸۸۲ء: ص ۲]

ب: ”ہنگامی کہ بندہ را بعد از فراغ تحصیل علم بشرف بیعت خویش سرفراز [دمتاز] فرمودند“ در آخر تلقین چنین فرمودند کہ: اگر کسی از شما مسئلہ شرعی پرسد، از کتاب دیده گوئید۔ از تاثیر این فقط مبارک ہرجا کہ می باشم از سفر و حضر مردم از من مسائل شرعی می پرسند و بیان می کنم“ - [خیر الاذکار (قلمی نسخہ)] مولوی محمد گھلوی: کاتب مولوی خدا بخش چوبان: ۱۲۸۸ھ: برگ: نسبت [ب]

(۲) ”درایا می کہ بندہ در قریب یارے والی نزدیک سلطان پورا وقت گذاری داشت۔ اکثر بخدمت حافظ صاحب می رفت و فواید ایشان فی گرم۔ ایشان ہم از راو کرم و بندہ فوازی نزد فقیری آمدند و اندک اتفاق اتا رو اختر کریں“ - [سیف الدین روزان و زمان احمد روزان]

بمکانِ بندہ تشریف آوری نفر مودہ باشند۔ از این معنی کہ ذاتِ شریف ایشان حرج آمدن می کرد۔ بسیار تنگِ دل می شدم و پیشِ ایشان عرض می کردم کہ: بندہ جہتِ حصول سعادتِ خود بزیارتِ سامی می آید، شما چرا این حرج می فرمائید؟ گاہی در جوابِ بندہ سکوت می کر دند و گاہی می فرمودند کہ: دلِ ما، ہم دیدنِ شمارا می خواہد۔ تا مدتِ سه سال این آمد [و] رفت طرفین بیک و گیر متواں بود کہ پہ تقدیرِ الٰہی از آنجا کو چیدہ در گھلوان آمدہ مقیم گشت و دولتِ سعادتِ زیارت و پائی بوئی ایشان گاہی گاہی میسری شد۔ [خیرالاذکار (قلمی نسخہ): مولوی محمد گھلوی: کاتب مولوی خدا بخش چوبان:]

۱۲۸۸ھ: برگ ۱۵۱ الف و ب]

(۳) ”آخر تابعضاً او تعالیٰ صورتِ وصالی حافظ صاحب بوقوع آمد و بندہ بزیارتِ مزارِ

فیض آثار مشرف شد۔“ [خیرالاذکار (قلمی نسخہ): مولوی محمد گھلوی: کاتب مولوی خدا بخش چوبان:]

۱۲۸۸ھ: برگ ۱۵۱ ب]

(۴) جلد چشم: دلی، ادارہ ادبیات: ۱۹۸۳ء: ص ۷۷

(۵) مولوی محمد گھلوی کے نامِ خواجہ ناز و والہ کے چار رقعاتِ اس مجموعے میں شامل ہیں۔

اگرچہ ان کے نام کافی خطوط لکھے گئے، مگر وہ ان کے پاس محفوظ نہیں رہے۔ جیسا کہ انہوں نے خود لکھا ہے کہ: ”رقہ ہای آنحضرت زیادہ ازین بود، اما بعضی از من گم شدہ، آنچہ موجود است، در گارش می آید۔“ [خیرالاذکار (قلمی نسخہ): مولوی محمد گھلوی: کاتب مولوی خدا بخش چوبان:]

۱۲۸۸ھ: برگ ۶۱ ب]

(۶) شرحِ مسکندر نامہ دو جلدیں میں مطبعِ مفید عام، لاہور سے ۱۹۱۲ء سے شائع ہوئی۔

جلد اول کے صفحات ۳۸۰ ہیں، جب کہ جلد دوم ۳۲۸ صفحات پر مشتمل ہے۔

- (۷) شرح یوسف زلیخا..... شرح محمدیہ کے عنوان سے اللہ بخش جلال الدین [لاہور] کے اہتمام سے ۱۹۱۱ء میں شائع ہوئی۔ صفحات کی تعداد ۱۵۷ ہے۔
- (۸) بوستانِ سعدی کی شرح مطبع محمدی، لاہور سے ۱۸۷۷ء کو چھپی۔ اس کے صفحات کی تعداد ۳۷۲ ہے۔
- (۹) شرح مطلع الانوار کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ بخش، اسلام آباد میں بھی محفوظ ہے۔
- (۱۰) یہ مولانا یوسف، مرید خواجہ نصیر الدین چراغ دہلوی کی فقہی کتاب کی شرح ہے۔ مطبع گزارِ محمدی، لاہور سے ۱۲۹۹ھ/۱۸۸۲ء میں اشاعت پذیر ہوئی۔ شرح کا عنوان هدیۃ الروایح فی حلِ تُحْفَة النصایح ہے۔ صفحات ۲۸۶ ہیں۔
- (۱۱) شرح نامِ حق مختبائی پر لیں، لاہور سے ۱۹۰۰ء میں شائع ہوئی۔
- (۱۲) یہ شرح گزارِ محمدی پر لیں، لاہور سے ۱۸۹۲ء کو شائع ہوئی۔ اس کے صفحات ۱۲ ہیں۔
- (۱۳) شرح سبحة الابرار کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ بخش میں محفوظ ہے۔ [حاشیہ نمبر ۶] ۱۳۱ کی معلومات ڈاکٹر ظہور الدین احمد کی کتاب پاکستان میں فارسی ادب (جلد چشم) سے مأخوذه ہیں۔ ۱۹۹۰ء [ص ۲۵۹ ۲۶۵]
- (۱۴) مولوی خدا بخش چوہان نے اپنے مکتبہ نسخے کے آخر میں مولوی محمد گھلوی کی یہ چار منظومات نقل کی ہیں۔ راقم نے ایک لڑان کی ترتیب بدل دی ہے اور دوسرا یہ کہ ایک غزل کونعت کے عنوان سے موسم کیا ہے۔ ان منظومات کے کل اشعار ۲۰ ہیں۔ بہل غزل [یاد باد آنکھ]..... [عروضی آہنگ] کی صورتیات کا ساتھ نہیں دے رہی۔
- (۱۵) اولیائیں بہاول پور کے مؤلف نے مولوی محمد گھلوی کے زندگی کے بارے میں معلومات فراہم کی ہیں، وہ درست نہیں۔ [رکنِ اتحاد فارسی ادب]

شہاب: بہاول پور، اردو اکیڈمی: ۱۹۸۹ء: ص ۱۲۲]

(۱۶) رانا غلام گلشنِ جام پور [صلح راجن پور] کے گورنمنٹ کالج میں اردو کے پیچھارا اور

علامہ اقبال اور پنیوں ورثی، اسلام آباد میں پی انج ڈی (اردو) کے اسکالر ہیں۔

(۱۷) مکتوب بنام رقم الحروف: ۲۲۔ اپریل ۲۰۱۰ء

(۱۸) خیر الاذکار [قلمی نسخہ]: مولوی محمد گھلوی: کاتب مولوی خدا بخش چوہان: ۱۳۸۸ھ: برگ

[۹ ب]

(۱۹) انتخابِ گلشنِ اسرار کا نسخہ منتخب المناقب کے حاشیے پر لکھا گیا ہے۔ صفحہ ۸۸

پر یہ عبارت موجود ہے۔ اس عبارت سے بیک وقت دو امور پایہ تحقیق کو پہنچ رہے ہیں:

(الف): یہ کہ ان کتابوں کے کاتب مولوی خدا بخش چوہان ہیں۔

(ب): یہ کہ انتخابِ گلشنِ اسرار کے مرتب مولوی خدا بخش چوہان ہیں۔

اس انتخاب کا ایک اردو ترجمہ بھی گلشنِ اسرار کے عنوان سے چھپا ہے، جس میں

مرتب کے نام کی صراحة نہیں کی گئی۔ مترجم نے اسے مولوی میاں محمد درزی کے نام

سے موسوم کیا ہے، جو درست نہیں۔ اس کے ترجمہ نگار مولوی اللہ بخش رضا ہیں۔

(۲۰) شرح آمنت بالله قطب الحق والدین بختیار کا کی سے منسوب رسالہ ہے۔

(۲۱) فوائد السالکین کو بابا قطب صاحب کے مخطوطات کا مجموعہ سمجھا جاتا ہے، لیکن یہ

درست نہیں۔ یہ مجموعہ چھپ چکا ہے اور اس کا اردو ترجمہ بھی موجود ہے۔

(۲۲) نودونو اسمائی بابا صاحب دورق پر مشتمل ایک رسالہ ہے، جس میں بابا

صاحب کے ننانوے نام لکھے گئے ہیں۔ اس کے مرتب کون ہیں؟ یہ تو معلوم نہیں۔

البتہ یہ رسالہ نہایت شاندار ہے۔ سلسلہ چشتیہ میں اس رسالے کی حیثیت ایک تبرک

اور درود نظریہ کی سی ہے۔

(۲۳) راحت القلوب بھی ایک وضیٰ مجموعہ مفہومات ہے۔ بزم فرید کے عنوان سے ملا واحدی نے اس کا اردو ترجمہ کیا۔ بعدہ یہ ترجمہ عابد نظاری صاحب کے پیش لفظ کے ساتھ راحت القلوب کے نام سے ضیاء القرآن پبلی کیشنز، لاہور سے بھی اشاعت پذیر ہوا۔ راحت القلوب [قاری] کے پچاسوں قلمی نسخ مختلف کتب خانوں میں محفوظ ہیں۔

(۲۴) مکتوبات شاہ کلیم اللہ جہان آبادی ..... مکتوبات کلیمی کے عنوان سے ۱۳۰۰ھ میں یوسفی پریس، دہلی شے شائع ہوئے۔ اس مجموعے میں ایک سو اکٹیس خط شامل ہیں، جن میں سے زیادہ تر خطوط حضرت نظام الدین اور نگ آبادی کو لکھے گئے۔ تربیت، مجاہدہ، عرفان اور یقین اس مجموعے کے بنیادی موضوعات ہیں۔ چشتیہ ادب میں یہ مجموعہ اپنے فکری اور معنوی مندرجات کے اعتبار سے نہایت اہمیت کا حامل ہے۔

(۲۵) فخر جہاں خواجہ فخر الدین محمد دہلوی نے شاہ ولی اللہ کے جواب میں فخر الحسن کے نام سے ایک کتاب تحریر فرمائی، جس میں مستند حوالوں سے ثابت کیا کہ خواجہ حسن بصری نے مولائے کائنات حضرت علی کرم اللہ وجہہ الکریم سے برادرست استفادہ کیا۔ بعد ازاں مولا ناصن الزمان حیدر آبادی نے القول المستحسن فی فخر الحسن کے عنوان سے اس کی شرح لکھی۔

(۲۶) خلاصہ الفوائد قبلہ عالم خواجہ نور محمد مہاروی کے مفہومات پر مشتمل ہے۔ اس کے مرتب قاضی محمد عمر حکیم ہیں۔ بخوبی یونیورسٹی کے ملکوں و ملکی کالج کی طرف سے نائل

نذر احوال نے ۱۹۹۹ء میں ڈاکٹر معین نظامی کی نگرانی میں اس کے متن کی تصحیح کی۔ اس رسالے کے دیگر معلوم قلمی نسخوں کی تفصیل حسب ذیل ہے:

خلاصة الفوائد:

الف: مکتوبہ: مولوی خدا بخش چوہان: ۹ شوال ۱۲۸۸ھ

ب: مکتوبہ: امام بخش ولد حافظ غلام فرید مہاروی: ۳ ارمضان ۱۲۹۳ھ

ج: مکتوبہ: سید رسول: ۱۶- ذی قعده ۱۳۰۹ھ

د: مکتوبہ: غلام فخر الدین: ظہر پنج شنبہ ۱۳۰۸ھ

ه: مکتوبہ: غلام فخر الدین: ۱۳۲۲ھ

و: مکتوبہ: محمد موسیٰ: صبح جمعہ ۱۳۲۲ھ اصفر

(۲۷) **مناقب شریف** [ملفوظاتِ خواجہ پیر پٹھان غریب نواز] احمد یار پاک پنچ کا مرتبہ مجموعہ ہے۔ خواجہ اللہ بخش تونسی کے حکم اور ایسا پر مولوی یار محمد ساکن بنڈی نے منتخب المناقب کے عنوان سے اس کی تdexیس کی۔ انتخابِمناقب سلیمانیہ کے عنوان سے یہ مجموعہ پہلی بار ۱۳۲۵ھ میں حیدریہ شیم پر لیس، لاہور سے شائع ہوا۔ مولوی اللہ بخش رضا نے اس کا اردو ترجمہ کیا۔ اس مجموعے کے کئی قلمی نسخے چشتیہ سلسلے کی خانقاہوں کے کتب خانوں میں محفوظ ہیں۔

(۲۸) **Rahat al-uashiqin**: گلشنِ اسرار کے عنوان سے بھی معروف ہے اور اخبار الاذکار فی احوالِ مختار الاختیار بھی اسی کا نام ہے۔ مولوی چوہان نے اس کتاب کا ایک انتخاب کیا ہے، مگر اسے کسی نام سے موسم نہیں کیا اور یوں عرف عام میں اسے گلشنِ اسرار کہہ دیا جاتا ہے، جس سے غلطی در آنے کا اندیشہ ہے۔ لازم

ہے کہ اس انتخاب کو انتخابِ گلشنِ اسرار کہا جائے، تاکہ یہ گلشنِ اسرار راحت العاشقین / اخیار الاذکار سے علیحدہ حیثیت میں شناخت کیا جاسکے۔

(۲۹) دریافت مجلہ شعبہ اردو: نیشنل پوپولر ورٹی آف ماؤن لینگو گز، اسلام آباد، شمارہ ۹:

۲۰۱۰ء: ص ۱۵۰

(۳۰) خیر الاذکار [قلمی نسخ]: مولوی محمد گھلوی: کاتب مولوی خدا بخش چوہان: ۱۲۸۸ھ
برگ ۸الف

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي جعل الظلمات و النور و خلق آدم على صورته فصار
 مرآة لكمال الظهور و الصلوة والسلام على نبيه المختار سيد الابرار محمد
 وعلى آله الاطهار و اصحابه الاخيار ثم الرضوان و الرحمة على الاولياء الكرام
 الذين اخرجوا عوام الناس عن ظلمات الاوهام وادخلوهم في دار السرور و
 الشراب اعني القرب والوصول الى [جناب] رب الارباب ○ اما بعد ميكويد [بنده]
 عاصي خاکپاچی درویشان و گردواره دل ریشان راجی [الى] رحمة الله الصمد محمد ابن غلام محمد
 که بیکی از غلامان حلقه بگوش خواجه صاحب ہادی فرقہ طلب شمس العارفین قطب السالکین
 [غلام] رحمة للعلمین محو انوار واحدیت مستغرقی [بحار احدیت] محبوب رباني مظہر اسراریز دانی
 حضرت قبله خواجه نور محمد ثانی (۱) است رضی الله [تعالیٰ] عنہ [وارضا] وجعل الجنۃ
 مشواه که چون در مفروضات امام العارفین سلطان الزاهدین حضرت خواجه فرید الحق والدین حنخ شکر
 مسحورا جود منی رضی الله عنہ (۲) مسطور است که زہی سعادت آن مرید که هر چند که
 از زبان مبارک شیخ خود بشنود [و] آن را در قلم آرد که فرداب مقابله هر چند از آن طاعیت هزار ساله در
 تمامہ اعمال او ثبت باشد [و] مرید را چشین باید که در محبت حق و محبو بان او عمر خود را صرف کند که هر چند
 محبت اولیا در دش بیشتر قربا او در درگاو کبریا بیشتر و زین بنده را اگر چه از را محبت مشائخ [رضوان

الله عليهم [ببره وافر زیده، بلکه گاه گاه بین نعمت عظی فائز گردیده و هم چندی از کلمات مبارکه از لسان ذرنشان ایشان نشیده، اما بمقتضای: عند ذکر الصالحين تنزل الرحمة - چند فوائد مسوعه خود و اکثر فوائد منقوله از یاده این خود در این اوراق قلیلیه جمع کرده، تا فردا ذریعه نجات من عاصی گرد و ناظران را وسیله از دیاب محبت شود و این رسالت را مسکی به خیر الاذکار فی مناقب الابرار نموده بر سه فصل مرتب کرده [ام].]

فصل اول: در مناقب حضرت شیخ المشائخ غیاث العاشقین سند الواصلین مطلع انوار الصمد منبع اسرار الاحد قبله عالم و عالمیان کعبه اهل ذوق و عرفان [حضرت] خواجه نور محمد مهاروی [رضی الله تعالیٰ عنہ] (۳) که شیخ و امام حضرت قبله مستندان است.

فصل دوم: در بیان مناقب حضرت شیخ المشائخ قطب الطریقت فردالحقیقت حضرت خواجه نور محمد ثانی که شفیع دارین و قبله کوشین این بنده عاصی است [رضی الله تعالیٰ عنہ].

فصل سوم: در بیان مناقب مردمیدان عشق حقیقی و صوری حضرت حافظ صاحب حافظ [محمد] سلطان پوری [رضی الله تعالیٰ عنہ] (۴) که حسب ارشاد حضرت قبله من ذات شریف ایشان مرا آپھون شیخ محبت بوده است که حضرت [شیخ] قبله من [رضی الله عنہ مرا] فرموده بودند که: بخدمت حافظ صاحب گاه گاهی شرف ملاقات و یعنی زیارت حاصل می کرده باشی و بنده حسب الارشاد [چند گاه] بخدمت ایشان آمد [و] رفت کرده و بسا برگات از حضرت ایشان بدست آورد و حضرت حافظ صاحب [رضی الله عنہ] را در خدمت حضرت قبله عالم و عالمیان خواجه نور محمد قدس مسره چندان رابطه عشق و محبت بود که اکثر اوقات در مهار شریف در محبت ایشان [چند ماہ] گذرانیده مستفیدی شدند و در خدمت حضرت قبله من [رضی الله عنہ] آنچنان اخلاص [وکمال محبت] ای داشته که چون قبله من از خلوت را علی یعنی شیخ المشائخ عده هم [آنچنان اخلاص] و کمال محبت [ای داشته که چون قبله من از خلوت را علی یعنی شیخ المشائخ

حضرت قبله عالم نور محمد مهاروی [رضی اللہ عنہ] مخصوص شده معاود دولت خانہ و تشریف افزائی
این ملک می شدند۔ حافظ موصوف [رضی اللہ عنہ] در صحبت ایشان در قریب خاص حضرت قبله من
که بر کنارہ نالہ قطب واه (۵) بود، چند ماہ ہم می گذرانیدند و علی الدوام حضرت قبله من در جن رفق
سمیت مهار شریف و باز آمدن از آنجا نجائز دی حافظ موصوف [رضی اللہ تعالیٰ عنہ] [یک دوشب
بطریق ضیافت شرف نزول می فرمودند و رابطہ محبت و صدق و وداد خدائی از جانبین زیادہ [۶] اب [۷] از
حد بیان بیظر نظار گیان متفقین بود۔ لیست باعث بیان مناقب حافظ صاحب درین رسالہ که قصداً
در بیان حضرت شیخین او لین است رضی اللہ [تعالیٰ] عنہما و ادام اللہ [تعالیٰ] برکاتہم

علینا الی یوم القیام آمین یارب العالمین ○

فصل اول: در مناقب حضرت شیخ الشائخ غیاث العاشقین سند الواصلین قبله عالم

حضرت خواجہ نور محمد مهاروی رضی اللہ [تعالیٰ] عنہ۔

وائیجا اولاً سه مناقب بطریق تبرک از احوال کریمہ حضرت شیخ الشائخ محبت النبی محبوب
رب العالمین خواجہ نور الاسلام و اسلامیین خواجہ نور الاولین و لا آخرین حضرت خواجہ نور الحق والدین محمد رضی
الله [تعالیٰ] عنہ (۸) درج کردہ شد۔

لقل است از صاحبی ذوق و شوق اتم میان صاحب میان آدم [جیو] مرحوم (۷) که
یکی از یاران حضرت مولانا صاحب قدس سرہ بود که [او] ای گفت کہ: من دو سہ بار در حضور انور
حضرت مولانا صاحب [قبله رضی اللہ عنہ] برہی شرف زیارت [ویغیں صحبت] در دہلی
شریف رفتہ ام و بخدر میت ایشان اقامت نموده [ام]۔ ہرگاہ از کسی گویندہ خیال دراگ ہیر و رانجا
استماع می فرمودند۔ از [غلبہ] ملاطم اموری بحر عشق الہی کے عشق صوری نہونہ و قطرہ حقیقت
است، از من می پرسیدند کہ: ای فلاں! [ملک] جنگ سیال کہ مکان خاص مائی ہیر (۸) است از

بلده ملتان پنجد [کروه دور] شده و من عرض می کردم که: قدر چهل [و] یا هنجاه کروه مسافت خواهد بود] و در جواب پنده هر بار که استفسار می فرمودند، چنین از زبان دو رفشار صادر می شد که: ای فلان! اشتیاق دیدن مکان مائی هیر در خاطر جانگیر است. بشرط بقی حیات و تساعد مشیت حق تعالی [یک بار] البته به کان او خواهم رفت. میان آدمی گفت که: این تمدنی آنحضرت [از] تا شیر را گی هیر و راجحابود که مجرد استماع آن، این باعث در خاطر شریف ایشان بری خاست، اما میسر نشد که مشیت حق تعالی متعلق ایصال فیض حضرت مولانا صاحب قدس سره بساکنان هندوستان آنقدر نادامم بود و فاصله بود که هر دم می رسید و خواهد ماند.

نقل است از خادم جناب عالی شیخ العالمین قطب العارفین سند المقرین حضرت خواجه بزرگ خواجه معین الحق والدین اجمیری قدس سره (۹) که نام آن خادم علی بخش شاه (۱۰) بود که وی پیش [این] بندۀ دو مناقب از احوالی کریمه و اخلاقی جمیله حضرت محبت النبي محبوب رب العالمین حضرت مولانا صاحب [پندرالدین محمد] قدس سره [چنان] بیان نموده است. یعنی آنکه: من در هنگام خوردن سالی هرا و پدر بزرگوار خویش سید ظفر علی شاه (۱۱) سمیع دلی شریف رفتۀ بزیارت [حضرت] مولانا صاحب [قبله] قدس سره یک دوبار مشرف شده ام. یک نوبت که هرا و پدر رفتۀ بودم. از موحد کمال رسونخ ارادوت و عقیدت که بجناب حضرت خواجه بزرگ می داشتم، از پدرم احوال تعلیم من و نام کتاب خواندنی من از راوی کرم و کرامت می پرسیدند و پدرم بیان واقعه عرض می کرد و برای کتاب بهار سیان (۱۲) که مرغوب خاطر من بود، بسیار تلاش می فرمودند و می گفتند که: کتب خانم ما همگی نگشایست، اما بهار سیان نوشیست که به تو سپاریم. ان شاء الله تعالیٰ یار و نیگر که خواهد بود آن موجود کرد و بدم و یکی از خادمان حضرت خواجه بزرگ که هرا و ما بود، چشم می کشید.

روزی یک دولت مندی از مریدان و معتقدان حضرت مولانا صاحب [قبله] قدس سرمه برای زیارت آنحضرت در حرمی مدرسه شریف در آمد [و] نظرش بر آن چشم کش افتاد که چشم [را] بی کشید. در خاطرش گذشت که: این مکان ..... مکان یاد حق تعالیٰ و ذکر علم حدیث تفسیر است. این کس چنین بی ادبی نموده است که چشم انجامی کشد. چون بدیدار فیض آثار آنحضرت رسید. فی الفور آنحضرت روی مبارک از گردانیده بطرف دیگر متوجه شدند [و] او باز از آن طرف می آمد [و] آنحضرت باز اعراض فرمودند علی هذا القیام. چند مرتبه چنین واقع شد. آخر آن دولت مند از معاشره این حالت [بس] متاسف و حیران شده از حضور [اعلیٰ] باز آمده در مدرسه پیش زیاران آنحضرت [۲۰ الف] گریان و آوزنان صورت حال بیان کرد که: امروز حضرت مولانا صاحب قدس سرمه با وجود کمال مرحمت و شفقت که در باره این بند و اشتبه، روی مبارک از من گردانیده اند و هر چند که برسم ادب و نیاز پیش آمده ام، از من اعراض [تمام] فرموده اند. یاران ازوی استغفار نمودند که: شاید از تو کرام گستاخی بوقوع آمده باشد؟ [واوی] گفت: معاذ الله که در این جناب بنوی بی ادبی کرده باشم.

آخر الامر یاران اور اتمام براین معنی داشتند که: البته از تو چیزی بوقوع آمده است] که موجب زوال شفقت دانمی گردیده. آن دولت مند من بعد بسیاری ملاحظه احوال خود گفت که: در پای غلام حضور حال یعنی امری ناپند از من بعده رنیا مده، مگر آنکه بوقت دخول در مدرسه شریفه نظرم بر حال آن چشم کش افتاده [است] و در خاطرم گذشته که این کار بدعت در این مکان پاک کمال بی ادبی است. لیکن یاران گفتندش که: همین تفسیر است که از تو صادر گشته. لیکن یاری از یاران حضور بعرض آنحضرت رسایید که: قلان کس زار زار گریان در مدرسه استاده تمام نادم است. تفسیرش غافر نمایند. حضرت مولانا صاحب فرمودند که: وی تفسیر ما نگرده است که غفوکنیم. عذر

تقصیر خود از آن کس خواهد که تقصیر او کرده است. پس یاران اور ازاد است گرفته در خدمت آن خادم چشمکش آوردند که: تقصیر این کس را غنوکن. آن خادم حیران شد و گفت که: مرا باین کس هرگز شناسای نیست. تقصیر وی و حق من چگونه صورت بند؟ و آخرا ندیمه خاطرش در پیش آن خادم بیان کردند و گفتند که: آنحضرت ازین واسطه براین کس گران خاطر شده است. خود بحضور عالی رفته تقصیر او غنومای. پس آن خادم بر فاقبت یاران و مگر در خدمت حضرت مولانا صاحب قدس سره رفته عرض کرد که: مولانا صاحب! من تقصیر او غنوم کرم. شاهام برای خدای تعالیٰ بر [حال] اوی شفقت قدمیانه بحال داردید. [آنحضرت] فرمودند که: شما تقصیرش مفت غنوموده [اند] یا چیزی در زدن شما آورده داده است؟ آن خادم عرض کرد که: مفت گذاشت ام، بلکه چندین مبلغ پیش [من] آورده داده است. [خود بدولت] فرمودند متعسماً که: ازین مالدار باین قدر مال چهاراضی شدی؟ ازوی چند صد روپیه باستی گرفت، آنگاه لائق عفو این جنین تقصیر بودی. میان علی بنخش شاه گفته که: حضرت مولانا صاحب قدس سره در چنان حضرت خواجه بزرگ قدس سره چنان رسون خ کمال نیاز داشتند که درباره خادم خانقاوایشان این قدر بی ادبی که بخيال خاطر بود، هم روانه شدند.

متقبیت دوم آنکه: یک نوبت همراه پدرم در خدمت حضرت مولانا صاحب قدس سره حاضر بودم که شخصی شیخ مرائی (۱۳) که در شهر نواحی اجیر شریف بود در مدم آنجاب معتقد او بودند. زیرا که وی از خوردنی های تمام زا بهد بود، مگر آنکه یک وقت شیر [جالوی] می نوشید. آنها او را بهام ذہدادهاری می خوانندند. اتفاقاً آن شیخ ذہدادهاری در دهی مبارک رسید و آرزوهی ملاقات [او زیارت] حضرت مولانا صاحب [قبله رضی الله عنه] در پیش پدرم ظاهر کرد و پدرم ظفر علی شاه رفاقت نموده [اور] بشرف زیارت آنحضرت مشرف گردانید و در درج او گفت که: این مرد بسیار

بزرگ و زاہد است که بجز شیر جانوری از مأکولات و میوه‌ها و غیره خود را نیچ تناول نمی‌کند. آنحضرت در سارع این سخن خاموش نشسته بودند که شخصی تربوز کلان در موسم معروف پیش حضور عالی نذر نهاد و خود بدولت بکار داد آن تربوز را پاره نموده بحاضران تقسیم کرده عطا فرمودند. چنانکه یک پاره ازان پا آن و بدای دهاری را هم عطا شد. چون آن شیخ مرائی حسب ارشاد عالی [۲۰] آن پاره را تناول کرد. زودا ز آنجا برخاست و در دالان مدرسه بیرون بر زمین افتاد و فغان در فغان پیوست و می‌گفت که: ایک مرآ آتش گرنگی در گرفته است. من می‌میرم. یاران حضور عالی از معاینه این حال در خدمت عرض رسان شدند که: فلان فقیر را آتش گرنگی چنان در گرفته است که از دست جوع بفغان آمده [است]. اتفاقاً در آن جمیں کسی سه چهار عدد نان روغنی که بسیار کسان گرسنه را بسند شدی، در خدمت حضور به نذر گذرانید. [خود بدولت] فرمودند که: با آن کس رسانید که بخورد و خود بدولت از دفع این معامله در تبسم بودند که پدرم ظفر علی شاه در حضور باز آمده بعرض رسانید که: یا حضرت! آن فقیر بجز خوردن تمام آن نان ها از آتش جوع چنان بجز رسیده که برخاک غلطیده و بیقرار افتاده می‌گوید که: هم مرته بوس آگ لگا هے [کذا]، یعنی آتش جوع من در تزايد است. من آز گرنگی می‌میرم. آنحضرت از سارع این سخن در تمام خنده شدند. چنانکه رومال بر ریخ مبارک نهاده سر مبارک فردی بر دند و خنده از حد زائد روحی داده بود و در آن خنده پدرم چشمی فرمودند که: ای ظفر علی! تو می‌گفتی که این مرد دهاده دهاری است، چیزی از مأکولات نمی‌خورد [و] اکنون اورا چه شد که از خوردن این قدر طعام بسیار آتش جوع او فروختی نشید، بلکه زیاده از زیاده است. باز پدرم به نیاز تمام دالحاج نام در باره نجات او درخواست نمود که: بیچاره قریب مردن رسیده [است]، صدقه سر مبارک او را بوجی ازین بلاعی نجات عنایت شود. [باز] آنحضرت [قبله] همان کلمه تکراری فرمودند که: ای ظفر علی! تو می‌گفتی که این کس: آن جمیں که می‌که می‌که از خوردن غله سیر نمی

شود و در این اثنا شخی بمنزد حضور اعلیٰ قابی کلان پر از پلاو و قلیه گذرانید. فرمودند که: این هم با آن کس رسانید تا بخورد. پس مردم را که آتش غمی لاحق بود و هوش از سرفته بود. بهر دو دست طعام هم بسیار از آن [قباب] بر می داشت و بحص تمام دردهان می انداشت. چنانکه این همه طعام را که بجماعت کثیره کافی شدی بخورد و آتش جوع او از بیش بیشتر شد و می غلطید و می گفت که: هم مرتئه هوں [کذا]. آخر الامر یاران دیگر به همراهی پدرم در حضور اعلیٰ عرض زیوی حاش نمودند و آنحضرت [قبله رضی الله عنہ] را هم چنان خنده روی داده بود و باز بازی فرمودند که: ای ظفر علی! تو می گفتی که این شخص از قسم طعام یعنی نمی خورد.

القصه بعد از خوش طبی [و خنده] بسیار [بر] چند دانه چیزی دم کرده پدرم دادند که: او را بخورانید تا تسکین یافتد. ناقل این قصه شاه علی بخش می گفت که: حضرت مولانا صاحب [قبله] قدس سرمه بس خوش طبع بودند و این صورت خارق برای خود محال ساختن ما مردمان ودفع اعتقاد فاسد که در حق آن کس داشتم، بوقوع آمدہ بود رضی الله عنہ [وارضاه] -

باز آمدیم به مقصد اصلی که ذکر مناقب و فواید حضرت قبله عالم و عالمیان حضرت خواجہ نور محمد مباروی قدس سرمه بود.

نقل است از خان صاحب ذوالجده والمواہد عبداللہ خان (۱۲) ساکن ذیره عازی خان که خلیفه اکبر است از [خلفای] حضرت قبله من خواجہ نور محمد علی رضی الله عنهم که ایشان این بندۀ را ز راو کرم روزی به کان خویش چنان بیان نمودند که: بعد از وصال حضرت قبله خود رضی الله عنہ چون بخدمت قبله عالم [رضی الله عنہ] در مهار شریف بزیارت مشرف شدم و خود [۳۰۰۰ الف] بدولت گاه پگاه ذکر حضرت قبله عالم بسیاره در مهار علی آمدند. روزی بر سر مجلس عام بر لفظ مبارک را نمود که: نسبت ایشان صاحب قبله حضرت

قبله ما خواجه نور محمد ثانی همون نسبت حضرت سلطان الشاعر (۱۵) بود، بخواجہ نصیر الدین چهارغذبوی (۱۶) رضی الله [تعالیٰ] عنهم - پس این بندۀ عرض کرد که: آن نسبت حضرت سلطان الشاعر قدس سره بخواجہ نصیر الدین قدس سره چگونه بود؟ اگر از راه کرم بیان فرمایند، نیکو بشنیدم حاضران باید - پس خود بدولت بربان ذرفشان آوردند که: حضرت مقتداً ای اهل عرقان شیخ الشاعر خواجه عثمان ہروئی قدس سره (۱۷) را بالهایم الی معلوم کردید که در میان سلسله چشتیه بهشتیه از جمله یاران شما شخصی پیدا خواهد شد که وجود مسعود او سبب نجات او لین و آخرين خواهد بود و علامات او نشان دادند که این چنین حالت وارد او در استغراق - پس حضرت [خواجه] عثمان ہروئی قدس سره بدرست زندگانی خود منتظر این صورت بودند، اما در یاران ایشان ظهور نیانجا مید - پس ایشان حضرت سند المتر بین قطب الشاعر خواجه معین الدین قدس سره وصیت فرمودند که: اگر در یاران خود در کسی این علامات در یابید، از دعای خیر و حسن خاتمه تمام ایلی سلسله درخواست باید نمود و حضرت خواجه بزرگ را هم در مدت حیات خود این صورت به نظر نیامد و حضرت قطب الدین بختیار اوشی قدس سره (۱۸) همان وصیت کردند و ایشان هم نیافرند - تا آنکه این وصیت سینه بسینه حضرت سلطان الشاعر قدس سره رسید و ایشان در این انتظار بودند که: روزی حضرت خواجه نصیر الدین قدس سره بر کناره حوض نشسته بودند و هر دو پای مبارک خود در آب رسانیده در آن حالت استغراق بهمان حالت و علامات بر ایشان وارد بود - اتفاقاً حضرت سلطان الشاعر قدس سره در گذر راهی بر سر آن حوض رسیدند و آن علامات در حضرت خواجه نصیر الدین ہویدا یافتد - چنان بر عدت فرمودند که چون از کناره دیگر آمدند - با جامه های [خود] در حوض داخل شده پای خواجه نصیر الدین را در ضبط آورد و خواجه نصیر الدین با افاقت آمد و پای را بخود کشیدن گرفت و از گرفتن پای و دست سودن حضرت پیر دیگر خود تمام اند و گمین شدند - [پس] حضرت سلطان الشاعر قدس سره فرمودند که: این کار از خود نکرده ام، بلکه بما از چند حضرات خواجه کان رضی الله عنهم وصیت رسیده است و هم خواهیم گذاشت - تا آنکه در حق جمیع داخلان این سلسله از اول تا آخر وقت قیامت که

دروی داخل شده باشد، دعای حسن خاتمه ونجات اخروی ورضای خداوندی بکنی - پس حضرت خواجه نصیر الدین قدس سرہ بحسب ارشاد شیخ خود که محبوب الٰی بودند، در این ماده دعای خیر کردند و متولان این سلسله را امید بی حساب ارزانی شد - (۱۹)

بیان نسبت مذکور این است و حضرت خان صاحب عبداللّه خان می فرمودند که: ازین قصه ترجیح مرید بر شیخ می خیزد (۲۰) - عجب شان و جو هر لطیف حضرت قبله ما بود که شیخ ایشان نسبت خود را بذات ایشان بدین صورت خشن بیان فرمودند و این بندۀ این نقل از افواه مردم شنیده بود، اما شنی تام از خدمت خان صاحب حاصل نمودو الحمد لله [تعالیٰ] علی ذلك حمدًا

کشیده

اصل: این بندۀ درگاه خواجه‌گان چشت اهل بہشت غلام حضرت خواجه نور محمد ثانی قدس سرہ، یعنی رقم این سطور چون بعد از وقوع واقعه وصال حضرت قبله من که سخت ترین حادثه بود برای این غلام، بلکه برای همه غلامان آن خواجه عالی مقام [سُبُّ] خود را در عرصه شش روز که راه رفتن په بلده حاجی پور که مهد آن خواجه ناز نمین را در آنجا نهاده اند، از مریشکر شاهی مسدود بود - (۲۱) در حضور سراپا نور رسانید و آوزنان بپایان مزار فیض آثار سرپیاز سود و چند روز در آنجا بود و خان صاحب عبداللّه خان قدس سرہ هم در آن ایشانی رسیدند (۲۲) و از دوران افتخار و خیزان خود را بر سر مزار مبارک آنحضرت انگلند و تادیر زد یک مزار آنحضرت غلطان بودند و دم نمی آوردند و پس از یک دوره زنده را بر طبق فرموده مولا نای جای [علیه الرحمه] (۲۳):

چه باشد زان بتر بر عاشق زار
که بی دلدار بیند جای دلدار (۲۴)

اضطراب و بیقراری روز بروز روی داد و آخوند بخیال روانه شدند و مشرف گشتن بحضور اعلی حضرت قطب الاقطاب غیاث العاشقین حضرت قبله عالم خواجه رحیم رضی اللہ [تعالیٰ] علیه

حضور حضرت قبله خود مخصوص شده بخانه آدم و یک دوشب گذرانیده بر قاقبت یاری دیگر [روانه]
سمت مهار شریف شدم.

هنگامی که بنده در مهار شریف بر دروازه نشست گاو فلک جای گاو حضرت قبله عالم
قدس سره که مجازی دروازه مسجد مبارک آنحضرت بود، رسید - خود بدولت بر سم متعاد که یک بار
در روز در خدمت والده مکرمہ تشریف می بردند - بدولت خانه تشریف فرمای بود و این بنده بر در
مسجد مبارک نشسته در انتظار تشریف آوری آنحضرت قدس سره بود که ناگاه همچون آفتاب از برج
امید طلوع فرمودند و این بنده سهاده از در اقدام مبارک محو نور شد - از راه بنده نوازی بدست مبارک
سرم را برداشتند در کنار گرفتند - پس ازان به بالاخانه که مکان خاص آنحضرت [قبله عالم] [قدس
سره بود، عرونچ فرمودند و بنده نیز در عقب قدم بر قدم رفت - چون جلوس فرمودند از بنده بطريق
اعلام نه بطريق استفهام، استفسار فرمودند که: از جانب حاجی پور شده آمد؟ بنده چشم پرآب
نموده و بعرض رسانید: بی صاحب و ب اختیار این لفظ از من برآمد که: سایه ابدی از سر ما بی طالعان
بر طرف شد - خود بدولت به چهره غمزده فرمودند که: حکم الهمی چنین بود.

و در آن هنگام غلامان حضرت قبله من [رضی الله عنہ] که در ملک سکونت
داشتهند، در عقب بنده از راه حاجی پور به هر ای خلیفه صاحب حضرت محمد سلیمان خان جیو طال
عمر هم و فیض هم (۲۵) در رسیدند و گاه پگاه از در در هجران آنحضرت قبله من نزهه و فغانی
کردند و هنله ایشان در گوش پر ہوش حضرت قبله عالم قدس سره می رسید، اما چون در حضور عالی
مجصوری هیچ امری از فریاد و ناله مرغوب خاطر نبود - لا چار هر کس پای دل در دامن صبری کشید [و]
در آن هنگام که بنده تاتار نیست و هفتم ما و جمادی الثانی که روز عرس حضرت محبت النبی محبوب رب
العالمین خواه اسلام و اسلامین حضرت مولانا صاحب قدس سره مقرر است، در حضور عالی
مستکبر اوار بود - خیلی ارتبا طلاقه غلامی بجانب حضرت قبله عالم روز بروز نصر بصدق در سوی کشید که

همواره قرار این ذرہ بی مقدار بمحابه افوار رخسار آن قبله ابراری بود و چون بوقت صحیه نماز ظهر عصر در صحنه مسجد مبارک استاده انتظار نزول حضرت قبله عالم قدس سره از پالاخانه می شیم.

(۲۶)

روزی در جماعت نماز عصر مردم بسیار حاضر شدند و مسجد تمام نشد و وقت با خرسید. اقامت گفتند و در نماز شدند و بنده در صرف آخراستاده منظر آنحضرت بود که تا خود بدولت آمده جای بنده گیرند و بنده بجای نعال جامه انداخته خواهد استاد. آخراز خوف فوایت تکمیر اوی مشوجه قبله شده بودم که از پس من، این آواز از زبان دُر فشان حضرت قبله عالم [رضی اللہ عنہ] برآمده: والتفت الساق بالساق (۲۷). چه در تمام صحنه ساق هی مصلیان پا هم گرد پوسته بودند [۳۰ الف]. بجز داستان این صوت از جای برجستم تا آنحضرت را در اینجا بیم رسید، اما آنحضرت چنان جلدی فرمودند که بپاز وی مبارک خود را محیط شدند و بنده در آنجا بگذاشتند و در آنجا چندان فراغی پدید آید که خود بدولت و بنده در آنجا هردو [نماز] با آسودگی گذار دیم. این هم از کرم آنحضرت بود. (۲۸)

روزی از خدمت نواب صاحب نواب غازی الدین هندوستانی (۲۹) که از حوادث ملک خویش اینجا آمده در کعب حمز حضرت قبله عالم قدس سره خود را حفظی داشت و بمحابه افوار جمال ایشان محفوظی بود، التماس کردم که: سلسله پچشته مرا لطم کرده پد هند. نواب صاحب بزودی تمام بعد از نماز عصر اسامی مشائخ سلسله را بعلم آورده بمسجد فرشتاد و رسانیده آن بخدمت آنحضرت قبله عالم آورده بعرض رسانیده که: کدام مولوی در حیات تلمیم این سلسله از نواب صاحب نموده اید؟ و رسانیده پد هند. آخر کسی که از زنا و اتفه و اتفت بود، بعرض رسانیده که: خواهد که این معنی فلان کس است و بنده را در حضور طالی برداشت لئن طسله معلومه برسیت گزند و بعرض شدوم که اگر اجازت باشد، از را و کرم جوابی عرضی بنده می توجه شدند. بجز این اگر اجازت باشد، از را و کرم

فرمودنده: تدقیق فلسفی ندانیم. بنده بعرض رسانید که: خیرابنده [از] لطائف و دقایق شعر هرگز نمی پرسد، بلکه در بعضی القاب مشاهی سلسله از حروف و حرکات و وجود مناسبات شکلی دارد. پس خود بدولت تمام متوجه شده فرمودنده: پرس! آنچه پرسیدنی باشد. بنده اولاً در لقب خواجه قدوة الدین فرانسیس ^{الجعی} قدس سره (۳۰) عرض داشت که: عبد الغفور (۳۱) در حاشیه نفحات الانس (۳۲) مولانا جامی لفظ فرانسیس را فتح فای اوی و فتح راوسکون سین مهمله و نون استاده و فای در آخ تحقیق نموده و بعضی یاران خود دیگر می خوانند. خود بدولت فرمودند: آری! عبد الغفور چنان نوشته، اما مراد حضرت مولانا صاحب [قبله] قدس سره ^{فتح} فا و کسر رای مهمله و سکون شین مجده و تای فو قائمه مثبات و فای در آخ سند رسیده است و بعضی براین ضبط بقا ف در آخ هم خوانند و مارا همان مرغوب و مختار است که از حضرت مولانا صاحب شنیده ام.

پس بنده از آن روز این اسم مبارک را برین نمطی خواند و لفظ دینوری (۳۳) که لقب حضرت خواجه مشاد (۳۴) است هم بکسر دال مهمله و فتح نون است نه فتح دال و ضم نون. بعد از آن از لقب حضرت خواجه عثمان پرسیدم که هارونی ^{فتح} پضم رای ہاید خواند. خود بدولت فرمودنده: فتح را و وا و مفتوحه است. چه هارون ^{فتح} شین ایم مولید حضرت خواجه عثمان است در ولایت عراق از نواحی نیشاپور و پضم را و وا و سا کن غلط عوام است و از منتهی خوب اللغات (۳۵) چنین می آید که: سخننام شهری است به سه روز راه از موصل که مولید سلطان سخنر (۳۶) است و از مفهومات مشاهی چنان می آید که: سخننام قصبه ایست از عراق که از بغداد هفت روزه راه است و سخنری بدان منسوب که وطن حضرت سید حسن (۳۷) پدر بزرگوار حضرت خواجه بزرگ است.

بعد از تحقیق و کیل الباب پرسیدم. فرمودنده: این لفظ عام معنی است. ای و کیل باب العلم والمعرفة و باب الرحمه و باب الجنة بل و کیل باب جمیع الفیوضات و اوشی پشم هزار نسبت شهر اوش است که مسکن حضرت خواجه قطب الاسلام است و در دیار ماوراء النهر.

کذافی رسائلهم المعتبرة و کاکی ازان گویند که: اهلیه آنحضرت حسب ارشاد ایشان بوقت حاجت طعام اهل خانه و مهمنان کاک هم گرم که نان گنج و باریک را گویند. از کوه معینه بری آوردن و صرف می شودند و بختیار اسم اصلی آنحضرت است و بالقب مدح. بعده از بیان لفظ اجودهن شکر بار پرسیدم. فرمودند [۲۳ ب] که: اجودهن در اصل نام پاک چن (۲۸) است. بعده بسب آنکه مزار حضرت بابا گنج شکر دروی است. - جای اروی اهل اللہ و پاکان گشتة است، پر پاک چن، پاکان مشهور شده و در وجه تسمیه شکر بار گنج شکر و شکر گنج با اختلاف است که در مفاوطالات نوشته اند و مولانا عبدالغفور لاری پیر تمثیر مولانا عبدالرحمن جامی قدس سره چنین نوشته که: هفت روز گذشته بود که حضرت بابا صاحب قدس سره افطار نکرده بودند و در حالت کمال فاقه [وجوع] بخدمت ملازمت حضرت شیخ خواجه قطب الدین قدس سره روانه شدند و علیم چوبین در پای داشتند. - اتفاقاً پایی ایشان بلغ زید و بزر میں افتادند و کلمه الله الله از زبان در فرشان مبارک ایشان جاری بود و پاره گل بد همان ایشان رسید و تمام شکر شد. از آنجا بر خاسته چون بخدمت شیخ رسیدند. حضرت خواجه قطب الدین قدس سره فرمودند که: ای فرید الدین مسعود ابدیین پاره گل که بد هانت رسید، محجب نیست که حق تعالی وجود ترا گنج شکر گردانیده باشد و هماره شیرین خواهی بود. حضرت خواجه فرید الدین قدس سره تسلیمات بجا آورد و همکر حق تعالی گفت. - میں چون از حضور شیخ بر خاست، بهر چاہی که رسید از مردمان می شنید که: حضرت خواجه فرید الدین گنج شکر می آید و بداؤن بفتح بای موحده وضم واو نام شهربیت در مهد و نشان داوود همچو امراهه و دال نام دیگی است قریب دهی و در وجه تسمیه چهار غ ولی هم اختلاف نداشت و اینکه وقتی از کسی روغن چهار غ قریب مردن رسید. - بخاوم فرمودند که: بچه ای بر قدر این شیخ نشان اند از. - میں آن چهار غ بدال آب همچون روشن بود و نیز حضرت سلطان الشاعر مسعود ابدی در این اشعار را می خواند:

فرموده بودند. - باین معنی که: چهار غ را پشت دروی ای انداد

بدانکه خواجه مودود چشتی (۲۰) فرزند خواجه ابو یوسف چشتی (۲۱) است و ایشان خواهر زاده حضرت خواجه ابو محمد چشتی (۲۲) اند و ایشان فرزند حضرت خواجه ابو احمد (۲۳) اند و حضرت خواجه ابو سلحق چشتی (۲۴) از ان گویند که سریسله چشتیان اند وطن ایشان ملک شام است و چون اسمای مشائخ [را] تحقیق نمودم - خود بدولت در آخوند که شرح اسمای فرمودند که: حضرت شیخ یحیی مدین قدس سره (۲۵) ابن الابن حضرت شیخ محمد (۲۶) است [رضی الله عنہ] که فرزند را این نعمت نه رسید و به نیزه نصیب شد و شیخ محمد ابن شیخ حسن محمد (۲۷) است و همذاد شیخ حسن محمد و شیخ جمال الدین (۲۸) و شیخ محمود (۲۹) با هم گرفتار بیان دارند.

بدانکه از حضرت سلطان المشائخ قدس سره تا حضرت شیخ یحیی مدین قدس سره همه [مشائخ] سید حسینی بخاری (۵۰) اند و حضرت شاه کلیم اللہ جہان آبادی (۵۱) و نظام الدین اور نگ آبادی (۵۲) قدس سره هما ہر دو قریشی ہاشمی اند و مکان شش خواجه یعنی از حضرت شیخ سراج الحق و الدین (۵۳) تا حضرت شیخ مظہر اللہ اتم الصمد شیخ محمد قدس سره در گجرات جنوبی است.

رضی الله عنہم (۵۴)

اصل: بنده نوبت اول که بر کاپ اعلیٰ حضرت قبله خویش خواجه نور محمد ثانی رضی الله عنہ بسمت مهار شریف راهی شده بشرف وزیارت حضرت قبله عالم [و عالمیان کعبہ جہان و جہانیان] قدس سره مشرف شده بودم - در آن ایام بنده راعارضه تپ و قی لاحق شد - چنانکه اکثر اوقات حضرت قبله من بیاران خودتا کید فرمودند که: در تلافی واسترضای این کس سرگرم باشید و خود بدولت هم وقت بوقت از حالت بنده استفساری فرمودند و در خاطرم گذشت که: من باین ملک در حضور قبله عالم قدس سره و خدمت حضرت قبله خویش جهت تحصیل سعادت آمده بودم - حالا کارم از سبب این عارضه گرگو شد که حضرت قبله من را از ہر نوعی توجہ خاطر فیض ما ثریا بنین بنده می پاشد و ہر وقت در استفسار حال [من] مرحمت ارزانی می فرمایند - کارم معکوس شد که از سبب من

وقاتِ شریفه حضرت قبله من هم ضائع می شوند. از این معنی دل نگشده بخدمت حافظ صاحب حافظ محمد سلطان پوری [رضی الله عنہ] این حالت را [۵۰ ألف] بیان نمودم و گفتیم که: سعادت من اکنون در این صورت است که مرخص شده بخاتمه خود بازگردم و سعادت شرف صحبت فیض زیارت هردو قبله [رضی الله عنہما] اگر طالع مساعدت نمود، بوقت دیگر حاصل خواهم نمود. حضرت حافظ موصوف فرمودند که: این صلاح درست و نیک است. آخر براین معنی جازم شدم و بخدمت حضرت قبله خود مشرف شده عرض کردم که: بنده را اکنون رخصت شود تا از شوی من اوقات شریفه [ذات] سامی بضائع نرسد. خود بدولت فرمودند که: اگر ملال خاطراز سبب مرض باشد، اینجا حکیمان موجودند و مبلغ ادویه بفضل الٰی ہم بیش از بیش است. پس دوا و معالجه باید کرد و اگر ملال تو از این سبب است که: مبادا اینجا بکریم و از خویشان دورافتیم. پس برای مرگ اینجا می‌باشد. غلامان حضور عالی تمام از دل و جان خواهان هستیم که: خبد او ند تعالی چنان خوابد که موت ما در پیش حضور حضرت قبله عالم و عالمیان [رضی الله عنہ] بوقوع آید که از این فاکت ترجیح سعادت نیست و اگر ملال تواز سبب غم اهل و عیال است که خریج ایشان در خانه اندک است. پس خودی و ای که وابستگان در حاجی پورا زا اهل و بیگانه از حد بسیار آند و خریج [ایشان] مقدار پنج شش صاع غله گذاشت آمدیم. حق تعالی بکرم عالم خویش کفیل ارزاق بندگان است، بما و تو وابسته نیست. بسم الله الرحمن الرحيم تمام خجل و شرمسار شدم و بازدم [بر] نیاوردم و تمام این حقیقت را پیش حافظ موصوف بیان نموده عزم سابق را فتح کردم و ملازمت [حضور عالی] حضرت قبله خود واستھصال زیارت حضرت قبله عالم قدس سوہ را مقدم داشتم و عارضه تپ را بر خود گوارا ساختم که هر چه بادا باد. از اینجا نی روم، خصوص در پاره فتح عزم اول موئید قوی تراز این امری دیگر شد که پیشتر از این بوقت شب بعد از مغرب که عشاء قریب آمده بود. حضرت قبله عالم کعبه معظم قدس سوہ تقریباً قضاي حاجت بول داشتا بیک خادم در آن مکان که من نشسته بودم، روشن افواهی شدند. بعد در راسته در پیش حضور حاضر

شد. خود بدولت از راه بندۀ نوازی متوجه حال این غلام شدند که: چه مطلب دارید؟ این بندۀ عرض کرد که: این غلام بر کاپ حضرت پیر دستگیر خود بحضور عالی برای استحصال فیض و سعادتی دارین آمده بود. اکنون از سبب عارضه تپ دلم در ملال است. می خواهیم که بندۀ را رخصت فرمایند. فرمودند: یاران جنوبی را آب و هوای این ملک البته مخالف می افتد. ملال نکدید که انجا حکیمان موجوداند، معالجه کنانیده خواهد شد. چون نفسم غالب و شیطانم طالب بود، گتارخ شده باز بعرض رسانیدم که: ملال از حد زیاده دارم. فرمودند: خیر فردا هر چونکه مرضی شما باشد بوقوع آید. پس خود بدولت از آنجاروانه بمكان خاص شدند و من هم شرمنده بجای خود باز آدم. یار غار و دوست نمگسار میان صاحب میان محمد یار قوم مهار (۵۵) که یکی از خواجه تاشان این بندۀ بود [سبق شرح طمعات (۵۶) مولانا جامی را با من در خدمت حضرت قبله خود سامع بودی]، در آن وقت نزد من نشسته بود، مر الامت کردن گرفت که این قدر گستاخی در جناب عالی حضرت قبله عالم قدس سره نباشی نمود که برخلاف مرضی مبارک حضور اعلیٰ نهایا عرض رخصت کردی. پس من پیشان شده نادم شدم و تمام شب در اضطراب ماندم و با خوش بغلت خوابم چنان گرفت که نماز فجر بر من شک شد و بر قی کوزه و آب و ضواز جای خود بیرون جشم. چه [می] یعنی که حضرت قبله دارین و شفعی دارین حضرت خواجه من بر در جمره شریقه خویش و ضوی سازند. از معاینه این صورت نوعی تسلی بدلم رسید که با خضرت در نماز اقتدائی خواهیم کرد. چون وضو کردم [و] بمسجد روان شدم. در آن راه با نوار طلوع آفتاب عالم تاب حضرت قبله عالم قدس سره دیده را روشن گردانیدم که از مكان خاص [۵۷] خویش سوی مسجد مبارک می آمدند و حافظ صاحب [رضی الله عنه] هم در آن وقت حاضر شدند و هم این صاحبان سنت مجرگذارند و جماعت فرمودند. چنانچه حافظ صاحب امام شدند و هر دو [حضرت] قبله قدس سره مقتدى [شدند] و بوقت صفاتی حضرت قبله عالم از راه کرم بندۀ را ز دست گرفته نیما بین استانیدند و این مثال مناسب حال شکسته بال شد، پره از خوبی گرگان در میان دو شیر استاده ایم گردید. الحمد لله علی ذلك ○

بعد از فراغ غماز حضرت قبله عالم رضی الله عنده تشریف بہ کان خاص بر دند و حضرت قبله من بحافظ صاحب فرمودند که: هرگاه حضرت قبله عالم از اوراد و نوافل و اشغال [خوبیش] [فارغ] شوند و در حجره [مبارک] بیایند، اشارت به بنده ثموده فرمودند که: همراو این کس رفتة از حضور مرخص کنانند و خود بدولت در حجره شریف تشریف بُردند و حافظ صاحب [مکری] مشفقی با بنده در صحنه مبارک تا وقت اشراق جلوس [ارزانی] فرمود و این معنی با ظهار آورد که: ما در خدمت حضرت شیخ [تو] در باب رخصت شما بوجه احسن عرض کرده ام و آنحضرت صلاح مارا پسند فرموده است - آخر الامر چون وقت معلوم رسید - حضرت حافظ صاحب^ب بنده را بر در حجره مبارک حضرت قبله عالم قدس سره بر دند و در حجره پیش از ما و آشده بود و دو بزرگ یکی امام مسجد مبارک حضرت قبله عالم مولوی غلام علی (۷۵) و دیگری میر بزرگ پسر پدر لیش از خوبیشاوندان حضرت محبت النبی محبوب رب العالمین مولانا صاحب [فخر الدین رضی الله عنہ] در خدمت عالی [شرف] نشسته بودند - چون حافظ صاحب و بنده در خدمت عالی مقتبس انوار دیدار شدیم، ب مجرد شتن ماخود بدولت فرمودند که: بسوی خانه تیاری است - بنده را از شرم گتابخی دو همینه چشم ترشد و با غرض رسانیدم که: خیر هر چونکه خوبی بنده باشد، بدان عمل آرم - پس حضرت قبله عالم را که در یا بی رحمت بودند - بر حال بنده تمام شفقت آمد و بر لفظ مبارک سه بار این دعای خیر را ندند که حق تعالیٰ ترا در این جهان و [در] آن جهان خوش داراد - حافظ صاحب و آن دو بزرگ و این بنده آمین آمین گویان بودیم - پس ازین دعای فیض انتقامی که کفیل سعادتی داریم کن عاصی بود و بنده آن را رسیله نجات خود مقرر ساخته است - بر سرمه خوش طبعی بر زبان مبارک آوردند که: بر دید - چون هر چیز وطن شمار شد، این عارضه دفع خواهد شد - این قدر فرموده بر خاستهند که: بیایند که شمارا در حجره میان صاحب، ^{لهم} حضرت قبله [حقیقی و کعبه تحقیقی] من مرخص گردایم - پس حافظ صاحب و بنده در حضرت قبله عالم قدس سره روان گشتم - خود بدولت برای ترجیح بنده در حجره مبارک حضرت قبله عالم قدس سره روان گشتم - خود بدولت برای ترجیح بنده در حجره مبارک حضرت قبله عالم قدس سره روان گشتم

مبارک بسوی حضرت قبله من نموده فرمودند که: اتفاقی حسن و نیکو شد که فرزید حافظ صاحب، [معنی] میان محمد مسعود (۵۸) هراوایشان، یعنی این بندۀ باز بخانه معاود شود که خور دسال است و اینجا از تمای ایام سفر مول نباشد. قصه کوتاه بندۀ محمد مسعود از خدمت ہر سه خداوند نعمت [رضی الله عنهم] امر خص شده روانه بوطن گشتیم و ہر شب که در راه گذار ذیم از ہر وجه آسوده بودیم و توجه و کرم ایشان برای رفیق بندۀ بود، اگر آن را [به] بیان آرم کلام سربطوالت می کشد: و العاقل یکفیه الاشارة [و] چون از موضع اوج متبرکه عبور در یا یی چناب کردیم، عارضه تپ که در اشنازی راه لحق بود، مجرد عبور در یا یک پ فرموده حضرت قبله عالم [رضی الله عنہ] چنان وفع گشت که: گویا نبود و بعد از مدت یک ماه کم [و] بیش حضرت قبله عالم باین ملک تشریف آوردند و عالمی فیض یا ب برکات گشت و این [۶۰ الف] بندۀ برگذر اوج متبرکه مستفید انوار و فیض یا ب دیدار حضرت قبله عالم و حضرت قبله خود [رضی الله عنہما] گردید.

وقتی که بندۀ [په اقدام بسوی] حضرت قبله عالم مشرف شد، از مردم [دور برای استنجا] رفتۀ بود. از راه خوش طبی فرمودند که: از آن عارضه عافیت شده است. عرض کردم: بلی صاحب! حب فرموده ذات شریف چون ہوای وطن په بندۀ رسید، خیریت شد. روی مبارک از بندۀ برگردانیدند. شاید که این معنی ناپسر حضور عالی افتاد که کرامت و خارق ایشان را با ظهار آوردم. اتفاقاً حضرت حضرت قبله من قد من سره بعد از عبور در یا از حضرت قبله عالم قد من سره واپس شدند و بوجنی در راه توقف شد و حال [آنکه] در عبور در یا سبقت نموده بودند. چون پس از زمانی بخدمت حضرت قبله عالم رسیدند. آنحضرت خوش طبی فرمودند که: میان صاحب خود پیشتر شده در راه شاغل بحق می شوند و مردم را بسوی منزل روانی نمایند.

بعد، ذکر در سرقه چیزی از مسجد در میان علماء آمد [و] یک عالم گفت که: مسجد جانی حرزو مخالفت نیست. لہذا اقطع پوچاری از مسجد شرعاً لازم نیاید. خود بدولت شنیده این جواب روی

مبارک سوی قبله من آورده فرمودند که: مسئلله شرعیه آیا چنین است؟ حضرت قبله من گفت: بله صاحب! خود بدولت فرمودند: بجا است، اما باطرف دیگری بریم، یعنی مسجد مبارک مکان خدا و خوان یغما است۔ (۵۹)

نقل: از بسیار معتبران استثنای دارم که روزی در حضور [اعلی] حضرت قبله عالم [رضی الله عنه] شخصی (۶۰) عرض کرد که: من صورتِ حالی بخواب دیده ام - تعمیر آن از راه کرم بیان فرمایند - خود بدولت علی الفور این بیت خواندند:

نه شتم نه شب پرستم که حدیث خواب گویم
چو غلام آقا بیم همه ز آفتاب گویم
آن سائل بسکوت ماند و یاران را حظی و ذوقی پدید آمد - این معنی از خواصی ذات
مشائخ ما است که از امور ظاهری اعراض دارند۔ (۶۱)

اصل: وقتی که [حضرت] شیخ المشائخ مظہر وحدۃ وجود اعیان ذات شریف وجود مسعود حضرت قاضی صاحب ذوالجده والمواهب ہمگی بحق شاغل قاضی محمد عاقل [رضی الله عنه] (۶۲) شادی صاحب جزا و خود میان صاحب [میان احمد علی] (۶۳) که مادرزاده بود، و رشیش محمود و حضرت قبله عالم و عالیان قدس سره را خلقی ایشان را، بلکه علمی اطراف را عنوت کردن و شادی بر مثال جشن شاهی بود و بنده هم حاضر شد - اتفاقاً حضرت قبله عالم قدس سره در صحن مسجد بیرونی که نزدیک مزار شریف حضرت قبله گاہ قاضی صاحب موصوف اعیان [میان صاحب] میان محمد شریف [رحمه الله] (۶۴) بود، جلوس فرموده بودند و هجوم خلاص شادی وزوار میمنت شعار دیدار حضرت قبله عالم از حد زائد بود، از دور در دل اندیشیدم که درین هجوم چگونه روی مبارک حضرت قبله عالم را در یافت خواهیم کرد؟ و مبادا که در آن محل قیص معمول بخوبی میگردان و در انتظار اور ایکی ذات شریف ایشان حیرت زده شدم - آخربدل گفتم که: بر یک دلیل این اتفاق را میگذراند از اینکه

آدمی از زمین بلند بود برآمده، ملاحظه خواهم نمود که: آنحضرت کدام طرف نشسته است؟ [هرگاه برپایی] اولین پایی نهادم. حضرت قبله عالم از راه کرم و اطلاع خطره ام چنان بی باعث قد فراز فرمودند که نظرم بر رخ مبارک افتاد [و بر] مثل پروانه جست زده در اقدام آن شیخ انعام افتادم. این معنی خیلی از کرم و بندۀ نوازی بود [و] مولوی صاحب مولوی احمد دین واعظ (۶۵) که [در] باب وعظ و فصاحت و بلاغت ضرب المثل زمانه بود در آن هنگامه حاضر بود. (۶۶)

روزی در خدمت حضرت [۶۷] قبله عالم قدس سره بی تھاشا عرض کرد که: حضرت غوث الشفیعین محبوب بسجافی شیخ عبدال قادر جیلانی قدس سره (۶۸) در کتاب غنیة الطالبین (۶۹) نوشت که: طعام المرید حرام علی الشیخ (۶۹). پس شما حضرت! به چه [وجه] دعوت مریدان قبول می فرمائید. حضرت قبله عالم فی الفور جواب فرمودند که: از جمله مریدان عالم چون اصحاب کرام [رضی الله عنہم] کسی دیگر شدی نیست و سردار مشائخ سید کائنات صلی الله علیہ وسلم است که بیچ شیخ دوی بخا کپای [ایشان] نتواند رسید و چون خواجه عالم صلی الله علیہ وسلم خود دعوت اصحاب را قبول فرموده اند و طعام ایشان تناول نموده، پس برای ما همیں جمعت شانی [و] کافی است. پس مولوی مذکور باین جواب لامزده چنان دم بخود شد که یارای دم زدن نداشت. چون حضرت قبله عالم قدس سره بعد از فراغت [شادی] عابر دریا سست گرددی اختیار خان (۷۰) شدند. در اشایی سواری روی مبارک بسوی حضرت قبله من نموده فرمودند که: میاں صاحب! ما جواب ظاهری دادیم، کلام شیخ [عبدال قادر] را تاویلی باید کرد که البته معنی دیگر دارد. درین وقت حضرت قبله من عرض کرد که: آری صاحب! از بزرگان و مولویان که برکاب عالی می ارونند، بوقوع فراغت تحقیق این معنی تو اندشد. آخر بعد از مطالعه بسیار و مناظره بی شمار حب مرضی حضرت قبله عالم قدس سره (۷۱) سخن براین مقرر شد که: معنی کلام شیخ آنست که مرید رادر تناول طعام البته خواهش نفسانی عارضی باشد و شیخ بدرجۀ نهایت رسیده [باشد] و هر کارش برای

رضای حق باشد، بلکه فاعل آن ذات بارگی باشد و بندۀ بمنزلة آله. پس شیخ را تناول طعام بخواهش نفسانی حرام است، بلکه خوردن او برای احتیاط امر الـی: کلوا و اهـر بـوـا (۲۷) می باشد. بلکه خوردن طعام بخواهش نفسانی مریش را تزلف است، از مقام خوبیش و متصب سالک ثرثی است و تزلف (۲۸). هـذا کلمـه مشهور سمعـتـه عن كـثـيرـ من الـأـكـابـرـ ○ والـحـمـدـ للـهـ

علی ذلك ○

فصل دوم: در بیان مناقب حضرت قبله شیخ المشائخ خواجه نور محمد ثانی رضی

الله عنه

اولاً در این فصل تمکن از تهمت از قیامت کریمه آنحضرت [قبله] القدس صره می نویسم که از راه بندۀ توازنی باین غلام ارقام فرمودند و رفعه هـی آنحضرت زیاده ازین بود، اما بعضی از من گم شده، [پس] آنچه موجود است در لکارش می آید.

رفعه اول: فضائل و کمالات مرتبت فصاحت و بلاغت منزلت مجمع مکارم اخلاق متع
محاسن و اشفاق مشفقی [مکری] میان صاحب میان محمد حی و حضرت عما کره همواره بمرضیات حق جل و علام موفق بوده از مکاره او سجـانـهـ مصـونـ وـ مـامـونـ باـشـدـ. اـزـ فـقـيرـ نـورـ مـحمدـ بـعـدـ اـزـ تـسـیـمـاتـ مـسـنـوـهـ آـنـکـهـ
چون از راوی میریانی نامه نامی ارسال نموده بودند، رسید - ابتهاج لی اندازه بخیر - جزاکم الله تعالیٰ خیر الجزاء - آنکه هم بداین منوال گاه گوارا و گواری لی فرموده باشد حق تعالی ایشان را بمرضیات خوبیش موفق داشته بحسب ذاتی عطا فرماید و این فرماید که حق تعالی این دایی را از شخص اوقات مصـونـ دـاشـتـ خـاصـهـ خـیرـ نـعـیـبـ کـنـادـ وـ السـلـامـ وـ بـخـدـ کـبـرـ مـیـانـ [صاحب میان] غلام حـیـوـ (۲۹) [نـامـ پـدرـ اـینـ ذـرـهـ بـلـ مـقـدارـ] تـسـیـمـاتـ مـظـالـمـ بـادـ لـهـ اـنـدـ اـنـدـ

فراغت شوواز انجاشده بروند و السلام -

و در لفظ تفسیح اوقات التراجم اشارت واضحه بگوشال این بند است که همواره در غفلت می گذارد، و گرنه آنحضرت [قبله رضی الله عنہ] همواره کلی مشغول مع الله بودند -

رقصه دوم: فضائل و کمالات مرتبت فصاحت و بلاغت منزلت مجمع مکارم اخلاق منبع حasan و اشفاع مشفقی سکری میان صاحب میان محمد حیوظه عما کره همواره بر فضایت حق جل و علا موفق بود، از مکاره او بجانه مصون و مامون باشدند - از فقیر نور محمد بعد از تسیمات مسنونه [۷۰] مشتا قانه آنکه چون از راه مهریانی نامه نامی فرستاده بودند، رسید - ابتهاج بخشید -

جز اکم الله [تعالیٰ] خیر الجزاء - حضرت سلامت فقیر عازم [مصمم] بود که زد شما آمد و چند شب [ها] خواهد گذرانید، لیکن قسم آب خورد بصوب و گیر بود که بشما آمد نشد و معاف فرمایند -

الامور مرهونته با وفاتها و بیت مولوی معنوی [رحمت الله تعالیٰ] انصب عین داشته باشدند:

هرچه غیر از شورش و دیوانگی است

اندریں ره دوری و بیگانگی است (۷۵)

مهمانکن در یاد حق تعالیٰ کوشیده باشدند که وسیله سعادت کوئین است [و] بدین سبب مستحق جذبه می شود و السلام [و] بخدمت میان صاحب و جمیع کرم فرمایان تسیمات معروض با و در تتمه رقصه ارقام فرمودند که حضرت سلامت نسخه لزمه الارواح (۷۶) فرستاده شد ملکو ایشان [است] مطالعه شموده باشند و کتاب عوارف المعارف (۷۷) هم ارسال شده ان شاء الله تعالیٰ بسلامت خواهد رسید - چند روز فرز و خود داشته بزودی ارسال دارند و السلام -

رقة سوم: فضائل وکالات مرتبت فصاحت وبلغت منزلت مجمع مکارم اخلاق معنی
 محاسن واشفاع مشفی میان صاحب میان محمد جیو صانه عماشانه همواره بمرضیات حق جل و
 علام مؤقت بوده از مکاره او بمحانه مصون و مامون باشدند. از فقیر نور محمد بعد از تسلیمات [مسنونه]
 مشتا [قا] نه آنکه چون از راه مهربانی و کمال عاطفت نامه نامی ارسال داشته بودند، رسید. جزا کم
 الله [تعالیٰ] خیر الجزاء. جریان حالات اینجا بفضلِ الْحَسْنَى خیر است. خیریت و عافیت و
 صفاویت ایشان مطلوب. حضرت سلامت اوقات شریقه را موزع دارند. وقت تعلیم: تعلیم وقت
 ذکر: ذکر [و] من طلب وجد وجد منظور خاطر شریف فرمایند. مولوی معنوی [علیه
 الرحمة] فرمایند:

سر شکسته عیبت سر را میند
 چند روزی جهد کن باقی مخند
 هر چه غیر از شورش و دیوانگی است
 اندریں ره دوری و بیگانگی است (۷۸)

هر چند حصول مطلوب وابسته نضل و عطای الْحَسْنَى است، لیکن جد و جهد در کار ضرور است
 که عادتِ الْحَسْنَى چنین است:

گرچه وصالش نه بکوش دهند
 آن قدر ای دل که توانی بکوش
 دعا فرمایند که حق تعالی خاتمه خیر و حب قلی خویش چاندن را فریب کناد (۷۹) و
 بخدمت قبله گاه خویش تسلیمات معروض سازند و مشفی میان میان (۸۰) این دو ایام حق تعالی

اور علم با عمل نصیب کرد انا و سوره فاتحه صد بار روزانه [وقت عشاء] به نیت حصول علم خوانده باشد و رقعه علاحده در جواب نامه میاں موسی نه نوشته شد، از مشکل وقت، معاف دارند و غلام رسول (۸۱) و میر باثان دیگر را سلام بر سد.

رقعه چهارم: دستخط بزرگی دیگر بود که در باره این غلام دعای خیر جهت شفای این بندۀ از مرض بدی مرقوم بود، اما در آخر آن بدستخط خاص خویش هم این کلام مجتبیه فرجام ثبت است که وقت فراغت از تعلیم تهاشده مشغولی بحق سبحانه [و تعالیٰ] می نموده باشد:

اعجل فال وقت سیف" قاطع

وقت جوانی عجب وقت است، حق سبحانه و تعالیٰ در بطالت نگذراند. درین وقت هر کاری که کندی توان کردو پیری بسر خود مرضی است که کار کردن در آن مشکل و در حق این داعی دعای خیر فرمایند که: حق تعالیٰ خاتمه بخیر کردا نادو خوب ذاتی جانبین را عطا فرماید:

ذکر گوی ذکر تا ترا جان است

پاکی دل بذکر بیزادان است

هر فکر که جز بخدا و سوسه دان

شرمی ز خدا بدار ایس و سوسه تا چند

گستاخی معاف والسلام و بخدمت میاں صاحب میاں غلام محمد جیو و میاں احمد جیو (۸۲) و سائر بزرگان تسليمات بر سد.

این چهار رقعه (ها) بی کم دکاست در قلم آورده که تایادگار حضرت قبله حقیقی [و] کعبه تحقیقی تکمیل نهاده [و] شفیع مشفع دار میان این بندۀ فزروی در [هر] دو جهان باشند و الفرض [که] ب

امری الى الله ان الله بصير بالعباد (۸۳)

باز آمدیم بمقصدِ اصلی که ذکرِ مناقب آنحضرت بود رضی الله عنہ [وارضاه].

اصل: هنگامی که بندہ را بعد از فراغ تحصیل علم بشرف بیعت خویش سرفراز [وممتاز] فرمودند. در آخر تلقین چنین فرمودند که: اگر کسی از شاگردان شرعی پرسد، از کتاب دیده بگویید. از تاثیر این لفظ مبارک هر جا که می باشم در سفر و حضور مردم از من مسائل شرعی می پرسند و بیان می کنم و چون بخدمت باز مشرف شدم، از احوال طالبان علم که همراه بندہ آمده بودند، استفسار نمودند. عرض کردم که بعضی از ایشان بجهاتی دیگر رفتة اند. خود بدولت این بیت فرمودند:

مَرْ بِيَائِيْ بِيَا، كَهْ دُرْبَانِيْ نَيِّسَتْ

وَرْ بِرْوِيْ بِرْوِعَهْ پَاسْبَانِيْ نَيِّسَتْ (۸۴)

روزی کسی از غلامان حضور از سفر دور در حضور [عالی] بر سید [ازو] پرسیدند که: تنها آمدی؟ [او] عرض کرد: بی صاحب! پس [خود بدولت] این بیت فرمودند:

شوقِ طافوْ كعبهْ چو در دامت گرفت

تمپیر زاد و راحله شذشذ نهد نهد (۸۵)

و هم روزی این غلام از غلامان حضور عالی عرض نمود که: من شخصی ناکاره ام و کسی ندارم. پس طعام و لباس من بر خوبیشان من بمنزله مصادره است. خود بدولت این مصرع خواندند:

دیوانه باش تا غم تو دیگران خورند (۸۶)

وروزی در جواب استدعا کی غلامی که در لباس پاپا ادباب غازی الدین گل برقی رنگارنگ

گفتند: تمایل آن باید کرد. این بیت فرمودند که:

ما اسپرال را تمایلی چون

داغ های سینه ما کم تر از گلزار غیبت (۸۷)

اصل: یکباره در موسی طغیانی آب [از] سمت مهار شریف باین مک خود بدولت تشریف آوردند و در منزل کشتنی سوار بودند و طغیانی آب بحدی بود که از مهار شریف تا بلده سیت پور (۸۸) واژ آنجا تا بلده فاضل پور (۸۹) همه سلی عیق [بود] و در یا ی سند ه در تلاطم امواج بود.

چون خیر نیکو اثر تشریف آوری آنحضرت قبله من قدس سره بسیع بنده رسید - به هر ای دو سه یاران از یارے والی (۹۰) که جاگیر قاضی صاحب قاضی نور محمد کوریجہ مرحوم (۹۱) بود، بر منزل کشتنی بسمت سیت پور روانه شدیم و نزد یک شهر رسیدیم - دیدیم که کشتنی کلان بنظر آمد و ملاحان آن همه جامه شرعی هچون صوفیان داشتند و سیمای صالحان پیدا آورده داشتیم که این کشتنی البته [منزل] سواری آنحضرت باشد که ملاحان آن این لباس دارند - آخر هم چنان بود که بدیدیم از فرخنده آثار آن مجده اطوار قبله ابرار این قدر علامت صلاح در ایشان ہویدا آمده بود - پس بشرف [سلام و] اقدام بوسی مشرف شدیم و هر دو کشتنی باز روانه بسمت یارے والی شدند - از لطف و کرم در تمام راه محاذات ذاتی پا بر کات خوشی و احوال پرسی بنده [ارزانی] فرمودند -

چون بوقت نماز ظهر بر کناره خشکی نزولی میمنت شمول فرمودند و همه یاران نماز شاغل گشته بودند - بعضی یاران که تازه بشرف و زیارت رسیده بودند، در اوایی ارکان صلوٰۃ نوعی تسائل کردند و تعداد ملی ارکان [را] کما حقه بجا نمایند - خود بدولت فرمودند که: تعذیل ارکان نزد امام یوسف [رحمه اللہ] (۹۲) فرض است و بترکی فرض، نماز از دست می رود - قومه و جلسه در کوع وجود و تسبیحات را درست بجا باید آورد، تا نماز بمحل قبول رسد - پس همه حاضران ازین معنی متنبه شده سر رشته کار را حسب الارشاد از سر نو پرست آوردند - (۹۳)

آخر شب در کوٹله مهر طلی (۹۴) افتاد و پنه در آنجا از حد زائد بود که یعنی کس را جال

استادن بزرگ نبود. در آن هیین خود بدولت بقضای حاجت در جنگ راهنمای و بنده و شخصی دیگر کو زده
آب بدست کرد همراه رفیع و از زخم پشه بی قرار بودیم. چون از آنجا بعد از فراغ استخراج باز
آمدند. بنده از ایده‌ای پشه شکایت کرد. آنحضرت بهام آسودگی بودند که: گویا پشه گرد آن
ذات [ملکی صفات] هرگز نگردیده، از این معنی تمام تعجب شد و بعد از یک پاس شب طاحان شستی
حضرت قبله [رضی الله عنہ] را روان ساخته و بنده پیروں قریب یارے والی مرخص شد و بعد از
دو سه روز کسی خبر آورد که آن کشی بر کناره دریای سندھی رفت که طاقچه کشی از ضرب چوبی جدا شده و
کشی قریب غرق شدن گشت و از مردم او ویلا برآمد بود که بهین توجه حضرت قبله من [رضی
الله تعالیٰ عنہ] کشی قرار یافت و طاقچه را باز درست کردند. در این اثناء [میان صاحب] میان
محمد موی والا (۹۵) از یاران آنحضرت گفت [۸۸الف] که این کشی چگونه غرق شدی که یعنی کشی
او لیای اللہ گاهی غرق نشده است. خود بدولت بجوش آمده فرمودند که: ای میان محمد جیوا کدام کس را
درین کشی ولی اللہ مقرر کردی؟ شاید که تو ولی باشی؟ همه ساکنان کشی از پیش آنحضرت چنان دم
بخود گشتهند که باز حکایت خلی کشی در میان نیامد. غرض آنکه: آنحضرت [قبله] قدس سرمه
با وجود آن کمال که در ولایت ایشان احمدی را از مسلمانان و کافران [یعنی] هیچ نبود، خود را چنان قاصر
می داشتهند که: گویا مبتدی اند و خوب حق بر دل ایشان تمام مستولی بود. چنانگه از رقطات مرقومه معلوم
شد و این معنی کمال عبودیت است که ارعالي شانه بذاته ایشان ارزانی فرموده [و] الحمد لله
علی ذلك ۰

اصل: [و] مناسب این نقی و دیگر است که در هر حق و مصال و رسمیت پورتیریف آورده بودند و
قصد آن داشتهند که خود را در حضور [اعلی] حضرت قبله [قبله] قدس سرمه داشته باشند صرف قبله
عالم قدس سرمه شریعت و مصال [را] بتوسل در حضور زده اند که اینجا اثنا عمال معاشر از دست کاملی خود را

حکیم (۹۶) افاده پس روزی که قاضی موصوف حضرت قبله من قدس سره را صاف تمام دید، چشم ترکده عرض نمود که: او تعالیٰ بکرم خویش آن ذات را شفیعی کلی عطا فرماید که پس از حضرت قبله عالم قدس سره بروی زمین خلیفه بر حق ذات مبارک شما است۔ خود بدولت بخشش آمد و فرمودند که: چه می گویی ای قاضی؟ باز فرمودند که: خلیفه آن کس است که مایه ایمان خود را بسلامت برد [و] قاضی درگیری شد۔ (۹۷)

اصل: چون بندۀ درگاه در نوبت اول بر کاب فیض مآب حضرت قبله خود [رضی الله عنہ] بسم مهار شریف بزیارت حضرت قبله عالم [و عالمیان] قدس سره راهی بود۔ شی در موضع صالح پور (۹۸) که شیخ محمد قریشی مرحوم (۹۹) حضرت قبله من را در آنجاد عوت نموده بود۔ ذکر بعضی مسائل و فوائد در حاضران مجلس حضرت قبله من قدس سره در میان آمد و مولوی صاحب مولوی نور احمد [رحمۃ اللہ] ساکن نوشتره (۱۰۰) و حافظ صاحب حافظ محمد سلطان پوری و قاضی حافظ یار محمد ساکن داؤد جال (۱۰۱) وغیره بزرگان این ملک همراه [او] بودند۔ در مسئلۀ اعداد: سبحان الله و الحمد لله والله اکبر که بعد از هر صلاة مكتوبه موجب حدیث شریف خوانده شود و پسند کلمه: لا اله الا الله وحده لا شريك له الملك وله الحمد و هو على كل شی قادر بعده يکباری رسد۔ ثوابش در حدیث بعضی روایات مثل شمارنجوم است و بعضی دیگر زیاده بحث افاده‌گذین سی و سه بار سبحان الله وی و سه بار الحمد لله وی و چهار بار الله اکبر برای نفع نفعان است که کتر از آن خواند و یا ثواب منوط باین عدد است که کمی و زیادتی در آن جائز نیست۔ آخر چهه بزرگان بر معنی اول اتفاق کردند و بندۀ که خاموش بود، برای اظهار فضیلت خود گستاخ شده عرض نمود که: من در حاشیه حصن حصین (۱۰۲) دیده ام که مصفی آن در حاشیه این مصرع نوشته است:

من زاد زاد الله في حسناته (۱۰۳)

خود بدولت که سامع سخن هر یک بودند کشف حق را چنان بالیضاح آوردند که تعجب نمی‌شوند. اعدا در اوراد شرط لازم و مناط حصول ثواب موحود است. بر مثال شخصی که گنج زر را در زیر خاک دفن کرده باشد و بعد از مدتی خواهد که آن گنج را برابر آرد. [پس اور] باید که احتیاط کلی کند و حفر در آن جاز نماید که خود نهاده باشد. زیرا که اگر بظرفی دیگر از چپ در است یا پیش و پس کلندز گنج را نماید. پس همه [بزرگان] تسلیم کردن و بنده از جارت خود شرمند شد. فی قی این جارت موجب رفع جمله بنده شد و چون نزد یک حاصل پور شرقی (۱۰۲) رسیدم. شب در قریب موسومه کهلوار (۱۰۵) افتاد. اتفاقاً مسجد آنجاشکنتر ریخته بود. خود بدولت منزل در حجره مسجد فرمودند و جای تیگ بود. چنانکه خود حضرت قبله و همه بزرگان در آن حجره بروز می‌خیستند و بوقت استراحت حضرت قبله این بنده اندام [و پای] مبارک ایشان را بdest می‌مالید و من حکایت حال ماضی بعرض می‌رسانیدم که: فلان نوبت که از حضور عالی مرخص شده از راه کوثره مغلاب (۱۰۶) بخانه [خود] آمدم، در راه تمام خطره دزدان بود. [به یمن شما حضرت] بخیریت در کوثره رسیده بر دروازه اش در مسجد نشسته بودم که آینده بوقت عصر [۸ ب] آمده مرا گفت که: اینجانه نشید و با من درون قلعه بیا سید که آنجا مسجد محفوظ و آب گرم تیار است. شب درون کوثره گذرانید و بتوجه سامی ذات بزرگان آنجا در خدمت من و یاری دیگر بیج دقتی از طعام و لباس فرو نگذاشتند و بوقت صبح دم که برخاستم، در تمام شهر غوغای بود که امشب دزدان بیرون از شهر مسافران را زخمی نموده مال او شان بغارت بردند اند. این معنی که آن کس مرا درون [بردو] بسلامت ماندیم. از یمن ذات قبله بود و از آنجا که روانه شدم [و] در اشای جنگل راه مگر کردم و شب تاریک شد [و] در حین آن مهلکه ناگهان راه یافتیم و به منزل رسیدم، هم از توجه ذات سامی بود. خود بدولت از سارع این مدارج تمام ششم قدر موده بود، کویا که در آن سفر بمن بودند و آن همه احوال برداشت بارگات ایشان جمله ہویدا بود.

[نقل]: و میان صاحب میان محمد جوئیه مرحوم (۱۰۷) که بعد از وصال حضرت قبله من [رضی الله تعالیٰ عنہ] مدّتی در مجاوری حضرت قبله گذرانیده ب محبت حق پیوسته است.

حکایت می کرد که: من بعد از نماز عشاء در مسجد کهلواری و رآن شب مذکوره بوظیفه شاغل بودم - چون بعد از فراغ برای ختن بر در جهره مذکوره آدم - همه یاران در خواب رفتند، مگر ذات حضرت قبله قدس سره که بیدار دل بودند از آدم واقع شده مرا پیشتر خواندند و اشارت به پس من کردند که: بگیر این چهار پای را - چه [می] شنتم که چهار پای از غیب بر در جهره حاضر شده است و در آن وقت چیز کس [موجود] نبود که چهار پای او آورده باشد - من دست با آن چهار پای [زده] با آن حضرت [قبله رضی الله تعالیٰ عنہ] اشارت بدست کردم که: جای چنان تک است که آدمی ب آدمی فراهم آمده است - چهار پای کجا اندازم و بخشم؟ [خود بدولت اشارت] فرمودند که: جای چهار پایی این چهار پای بدست تغص کرده در میان سرهاي یاران [چهار پای را] فراز کن و بخشم - باز عرض کردم که: جای تمام تک است، میادا کسی از پهلوی پهلوی دیگر جنبد و [اورا] ایذاي رسید و مرا بی ادب مقرر کنند - از این واسطه مرا سرماهی بیرونی منظور است که بیرون خفته باشم - خود بدولت دست مبارک بر سینه ناز نمین نهاده اشارت فرمودند که: این معنی بذمه ماست، بی وسسه چهار پای فراز کرده اینجا خواب کن - پس بحکم: الامر فوق الادب چهار پای در میان سرهاي بزرگان نهاده بخشم [و] بوقت سحر همه کس در خواب بودند که آن حضرت [قبله] قدس سره برخاسته مرا بیدار کردن و تجدید وضو فرموده شاغل شدند - بعد همه یاران برای وظائف و ذکر جهر بیدار شدند و من که آن چهار پای را بیرون آورده نهاده بودم بوقت صبح باز ملاحظه کردم که ناپیدا [شد] [شده] بود - پس آمدن ورقن [آن] چهار پای مذکوره از خوارق حضرت قبله ب پدر رضی الله [تعالیٰ] عنہ.

نقل از سیادت پناه سید شاه محمد (۱۰۸) ساکن قریه حاجی محمد اکرم ڈھا که یکی از غلامان حضرت قبله من [رضی الله عنہ] بود - آنکا یکبار که حضرت قبله من سمیت ملتان شریف عازم

بودند، در خانه خود دعوت نمودم - کرم فرموده اجابت فرمودندگی آن شب به لاقاتِ عصمه
العلماء زبدة الصلحاء حافظ محمد سلمانیل [رحمه اللہ تعالیٰ] (۱۰۹) تشریف آوردند که
خدمت ایشان علاقه شاگردی داشتم - و شب به صحبت ایشان گزارده بندۀ را امر فرمودند که:
در خدمت ایشان برای رخصت ماعرض کن - چون بعرض رسانیدم - حافظ صاحب گرم ول شده
فرمودند که: بله! این میان صاحب فقیر است از صحبت مالایان ملال دارد - پس خود بدولت مرا
اشارت کردند که: باری دیگر عرض نکن - آخر دو شب دیگر هم مهمن حافظ صاحب شدند - تا آنکه خود
حافظ صاحب [رحمه اللہ] آنحضرت را فرمودند که: خاطرِ ما مصاحت یمدون شما در ویشان [را] اسا
دوست می دارد - ازین جهت شما را چند شب مهمن داشته ایم و بطریق التاس با آنحضرت گفتند که: از
حقیقتِ درویشی و پیر پرستی شما بوجه احسن واقعیت استم - چیزی از برکات و حسنات خویش به‌ام
ارزافی کنید - آنحضرت از راه او ب استاذی ایشان فرمودند که: او تعالیٰ از همه دجوهات شما اموفق
با الخیر نموده حاجت تلقین نیست - باز حافظ صاحب ملتمن شدند و آنحضرت تاویی در جواب توقف
فرمودند -

آخر الامر گفتند که: بحسب امیر شما عرض می دارم که نوافل او این بعده از [۹۰] الف [۳] مغرب
گزارده باشد - حافظ صاحب سر برآورده چنین فرمود که: خوب ارشاد شده است که من این نوافل [را]
وظیفه ندارم و شمار ابابین حسن رهبری کرده اند و از نور پاطن گفته اند - رحمت حق بشما ارزانی باود -

نقل است از میان محمد جوئیه مجاور آنکه چون حضرت قبله قدس سره تهیه اسباب
شادی برخوردار قوی طالع بلند اقبال صاحبزاده [حافظ صاحب والا مناقب] حافظ محمد جیوط سال
عمره [وزاد برگای] (۱۱۰) در پیش فرمودند و سکونت برگزاره قطب واد داشتند و حضرت شیخ
الشاعر غیاث العاشقین سند الواصلین حضرت قبله عالم و عالمیان خواجه صاحب پیر خود را از همار
شریف و ساری بزرگان و خلفای حضرت قبله عالم قدس سره را در تکمیل این احادیث در اینجا می‌نماییم

بودند و با وجود آنکه غارتیان همه متایع و اسباب شادی را قبل از آن بغارت برده بودند و خود بدولت از حالت سابق پیچ گونه متغیر نشدند بودند، بلکه آن غارت را بمعنی تجارت تصویری کردند که در ضمن آن فیوضاتِ الٰی و برکاتِ ناتناهی از پرده غیب برآنحضرت [قبله رضی الله عنہ] رونما شده بود. چندان اهتمام به آن شادی داشتند که بتشریف آوری حضرت قبله عالم قدس سره و سائر بزرگان همچون گل تازه خرم حال بودند که اسباب شادی از سابق زیاده حاضر بود.

چنانکه این بند را قم حروف هم در آن وقت در حضور عالی حاضر و از کثرت عالم اهل دعوت حیران بود که: این جنود اللہ از کجا آمدند [است]؟ که از هر دو کناره قطب واه در همه عمارت، بلکه در میدان زمین همه جای لشکرها فراهم آمدند [و] میان محمد موصوف مرحومی گفت که: بعد از تیاری انواع طعام از هر گونه که چند کوشش پُر شده [بود]، مرار شادداون و رسانیدن طعام [به] هر کس از شاه و گذا صادر شد. چنانکه بعد از ظهر درین خدمت سرگرم شدم و بهر کس میدادم و طعام دیگر ساعت به ساعت کار پردازان شادی نزدیک آوردند و نهادند. از هر گونه پیچ کمی نبود، اما بوقت عشاء کار پردازان در تیار ساختن انواع طمعه در مانده شدند [و] نان ها کمتر شدند [و] هنوز به نیمه لشکر [دعوت] طعام [بهم] نرسیده [بود]، اندیشه مند شده بحضور عالی رفتہ بعرض رسانیدم که طعام کمتر شده و اکثر عالم را هنوز نان دادنی است. خود بدولت از جای برخاسته بر سر آن طعام نزول فرمودند و مرار شاد نمودند که: جای که دست میان انبارهای نان در آرم، تو از آنجا از دست میان گرفته بجای دیگر نهاده بیاران را بدادن اشارت کن. پس میان هم چنان بر حسب مرضی مبارک دست در میان نان های آوردم و برداشته برجای دیگری انداشتم. در یک ساعت از آن طعام اندک چندان انبارهای نان بر مثال پشتۀ بلند یک جا جمع شدند که موجب حیرت نظارگیان شد. آخر خود بدولت از آنجا برخاسته بمسجد رفتهند و [من] بعد از دو سه گھری همه لشکر طعام رسانیده منادی کردم که: اگر کسی را طعام نرسیده باشد، آمده بگیرد [و] پیچ کس جواب ندارد که: من نگرفته ام. آخر آن طعام بی

شمارا بسی کین و اهل قریب رسانیدم و فارغ شدم. این خارق حضرت قبله [رضی الله تعالیٰ نه] بود که موجب رسوخ عقیدت خلائق شد و الحمد لله علی ذلك ۝

[نقل]: ومثیل این خارق از [آنحضرت قبله] بسیار بار بوقوع آمده، چنانکه در ملک سنهادر غلامی از غلامان حضرت قبله من دعوت آنحضرت [قبله] کرد [بود] و بر حسب اندازه خادمان حضور [عالی] طعام از تان و ادام بمقدارده دوازده نفر تیار نموده اتفاقاً تا وقت شب زائران حضرت قبله من [رضی الله عنه] زیاده از صد نفر فراهم آمدند و صاحب دعوت که مرد مسکین بود، بحضور عالی عرض نمود که: طعام تمام اندک است و مردم بسیار خود بدولت تبریم نموده فرمودند که: تسلی کن [و] وقت احضار طعام دست مبارک خود را در طعام آوردند [و] طعام چندان وافر شد که: همه زائران، بلکه باہل شهر هم رسید۔ (۱۱)

[نقل] [است از] میان محمد جوئیه موصوف مرحوم۔ می گفت که: روزی حضرت قبله قدس سرہ بیرون از مسجد زیر چهاندن چوبین قیلوله فرمودند و من در آنجا بر کناره قطب واه نزد یک آنحضرت بخواب رفتم۔ وقت نماز ظهر در پیش خدمت بیدار شده نشسته بودم که در خاطرم بی باعث گذشت که: سبحان الله امروز ذر عالم دنیا از فیض حضرت قبله ما بهم غلامان [زنده از هر گونه] مستفیض [۹۹ ب] هستیم۔ فردا پس از وصالی آنحضرت [قبله] اگر ماغلامان زنده مایم، حال ما چگونه خواهد بود و آیا این توجہ و کرم حالی در باره ما به چه وجہ خواهد بود؟ خود بدولت روی مبارک سوی من آورده فرمودند که: ای فلان! این اندیشه کمن که اهل اللہ در حین حیات [خویش] دو حصه شاغل و متوجه بحق [تعالیٰ] باشند و یک حصه متوجه بیاران خود و بعد از وصال دو حصه متوجه بیاران باشند و یک حصه بخدا اوند تعالیٰ و گاه باشد که بوقت ضرورت آن یک حصه [توجه] هم [همگی] بسوی بیاران عائد گردد۔ پس ازین اشارت در یافتم که وصال حضرت قبله قدس سرہ پیش از مرگ [من] بوقوع آمنی است، لیکن مراثی خاطر حاصل شد که توجہ حضور [عالی] در باره فلان از این امر مطلع خواهد بود و

مناسب این نقل نعلی و دیگر است - (۱۱۲)

[نقل] که روزی حضرت قبله با غلامان در مهار شریف در جهره خاص خویش نشسته بودند - حضرت صاحزاده گوہر بحر حقیقت سالک طریقت حضرت نور الصمد شهید نسور الله [تعالیٰ] مرقده (۱۱۳) در آن مجلس حاضر بودند که حضرت قبله من برای زیارت حضرت قبله عالم [رضی الله تعالیٰ عنہ] از آنجا اراده برآمدن کردند [و] حضرت صاحزاده صاحب دویده تعلیم ایشان بدست خود راست کرد [و] حضرت قبله من از غم تمام شک دل شدند [و] حضرت صاحزاده صاحب بمعذرت عرض کرد که: ای میاں صاحب! شما باین قدر نیاز ما این چنین شک دل می شوند و حال آنکه ما همه صاحزادگان قبله عالم [رضی الله تعالیٰ عنہ] و دیگر یاران بعد از وصال آنحضرت، یعنی قبله عالم قدس سره بی آنکه زین بر اسپان نهیم بر دروازه شما حاضر خواهیم بود - چون حضرت قبله من از غم دست انداختن [آن] صاحزاده صاحب به تعلیم ایشان تمام تمان غمگین بودند، از جوش دل چنان فرمودند که: حق تعالیٰ تا آن روز وصال حضرت قبله عالم قدس سره مارازنده خواهد گذاشت - ازین لفظ شدید که بر زبان واقعه بیان رفت - حاضران را تمام دهشت آمد که: این لفظ از اثر خالی نباشد - آخر آن چنان شد که فرموده بودند که پیشتر از وصال حضرت قبله عالم قدس سره [شربت وصال حق نوشیدند] - (۱۱۴).

[نقل از میاں محمد جوئیه مرحوم آنکه: اهل پرده آنحضرت قبله رضی الله عنہ] در حین حیات ایشان اکثر اوقات برضی گرفتاری بودند و خود بدولت از آمدن ورفقن بمهار شریف برای زیارت و مصاحبت حضرت قبله عالم [و عالمیان] قدس سره بیچ گاهی از عادت مسیره تفاوت نی کردند - یکبار چنان اتفاق شد که حضرت مائی صاعبه رضی الله [تعالیٰ] عنہا تمام مریض بودند - چنانکه تجهیه کفن هم کردند بودند و حضرت قبله من در آن میں با وجود این شدت مرض بسمیت

مهار شریف عازم شدند و خلق اللہ حیران بود که مریض خود را گذاشتہ چکونہ بیرون بسفری روند؟ چون آنحضرت بدآن عزم از شہر حاجی پور بیرون آمدند و خلق بسیار برای رخصت بر کاپ عالی بود و هر کس را رخصت می فرمودند. میان محمد موسی والاکه از غلامان حضرت قبله عالم [رضی الله تعالی عنہ] و [از] خادمان این حضرت [قبله] بود و در خدمت ایشان تمام گستاخ بود و بی تحاشا هر عرض که کردند بودی، می کردی. نزد یک آنحضرت رفتہ بشوختی گفت که: ترا چیز کسی خن راست نمی گوید که مریض را گذاشت. بخدمت پیر [و] مرشدی روی. این کار که تو می کنی، چیز کسی نمی کند. خود بدولت نزد یک شده در گوش میان محمد موسی والا فرمودند که: ای فلان [میان]! مریض مذکور درین نوبت نمی میرد. پس میان مذکور دهشت خورد و باز استاد و تاب و مزدن نداشت. آخر آن چنان شد که: مائی صاحب رضی [الله عنہما] ازان مرض شفایافت، بلکه بعد از وصال آنحضرت سی سال زنده ماندند. (۱۱۵)

نقل [است] از میان محمد جوئیه مرحوم آنکه: مرا عادتی بود که بعد از فراغت حاجت انسانی در آنجا استاده بسوی برای خودی دیدم. روزی حضرت قبله [رضی الله عنہ] از اسرائیل فرمودند که: این چه عادت داری که بر قاذوره خودی بینی؟

غرض آنکه: آنحضرت را بر احوال پاران خود، بلکه بر احوال تمام عالم اطلاع کمال بود. چنانکه [۱۰الف] یکپار این رقم را حضرت قبله من فرموده بودند که: کتاب صحیح مسلم (۱۱۶) دشرح آن نوشته است. بوقت فراغت نوشته دهید و بنده متعهد این خدمت شده بود. بعد از مرور ایام که بزیارت مشرف شدم. این عرض بحضور کردم که: کتاب مذکوره حواله من فرمایند که فارغ نشته ام. چون خود بدولت بر احوال [غفلت] بندگه که یاد قراؤ ذکر جهرا در نوشتن کتاب [دری] و [غفل] تعلیم طالبان علم ظاہری از دست دادم بودم و نور باطن مطلع بودند. بنده را همیں جواب [با صواب] فرمودند که: عوض ارقام کتاب ما خود را دریا و حق معروف دارند [و] باز بوقتی ترجیح که همان عرض کردم: مکرر پیغمرا آن جواب من فعل نکشم. حق می سخاوه و تعالی بیکن

امداد آنحضرت [قبله رضی الله عنہ] توفیق یاد خویش این بندۀ رارفق کرداناد، تا سرماهی حیات [من] در بطالت و غفلت نزد و بر حسب الفاظ کریمہ که از آنحضرت در عنوانات رقعت مرقومه سابقه در حق بندۀ دعای توفیق بمرضیات حق صادر گشته خاتمه من بر سعادت دارین گردد.

نقل [است] و مگر از میان محمد جوئیه (۷۷) که [یکی] از یاران و غلامان حضرت قبله من بود - آنکه بوقت شادی خانه آبادی صاحبزاده والا بشار بلند اقبال حضرت حافظ محمد جیودام اقباله و به کاته مرا برای آوردن جامه های افریشی و چھاپه دار حسب مرضی اندرون مائی صاحبہ رضی [الله عنہا] روانه به اوچ خبر که فرموده بودند و من در خرید جامه های نوعی خیانت کرده و قیمت زیاد از نفس الامر بر تریزه کاغذ درست کرده پیش آنحضرت [قبله] آوردم - خود بدولت [فرمودند] که: همه بجا کردی - این تفصیل قیمت جامه های و حساب تریزه چه ضرور بود؟ مگذار که همگی نفع کرده آوردم! - هر چند که الحاج استمار [حساب شدم] - خود بدولت مال فرمودند - چون تمام باعث حساب شدم - یک دو تریزه را [شنیده] فرمودند که: این جامه های باین قیمت آوردم زیاده چنانشی و برای خود که چیزها خریدی، قیمت آن از کجا وادی؟ آخراز کرده خویش من فعل شدم و هم چنین در فاضل پور یکبار تشریف آورده بود و من بخدمت حاضر بودم و نذر و نیاز که مردم آنجا [بحضور عالی] می آورند، خازن آن [همه] من میان محمد (۱۱۸) بودم و خیانت آن اماشت از من بوقوع آمد [ه بود] - [چون] بوقت شب بعضی نیازها از قسم قنبد سیاه و مغل آن که بخدمت گذرانیدم - فرمودند که: مرا حاجت نیست، تو این همین شرینی هارا در کار خود صرف کن - هر چند که الحاج کردم - فرمودند که: مصری خود گرفتی و قنبد سیاه بمالی دهی - این چه مناسب است؟ آخر شرمنده شدم - (۱۱۹)

نقل است از میان یار محمد قوم پچار (۱۲۰) که از یاران صادق و غلامان عاشق آن محبوب ربانی حضرت قبله ایمانی است - آنکه چون در هنگام مرمت کنانیدن چاه اندرون حوتی

خاص خود را حاجی پور جهت اتمام این صدقه جاریه که فیض آن دائم و باقی خواهد باند، متوجه بودند.
بنده در حضور عالی مشرف زیارت شده بود و مبلغ از حد بسیار صرف نمی شد. از حضور عالی مرخص شده
باخانه خود رسیده یک زیور کنگن نقره بدست کرده، باز بخدمت آمد و آن کنگن را بحضور عالی نذر گذرا
نیزم [و عرض کردم] که: البته مزدوری یک دونفر خواهد شد، از بنده قبول فرمایند. [خود بدولت]
فرمودند که: ای فلان! کارِ ماقرار حق سبحانه [تعالیٰ] خود خود بکرم خویش بر انجامی رسانند و تو
مرد مسکین هستی، از تو نمی گیرم. یک دوبار الحاج نمودم، مقبول نیفتاد.

آخر روزی در مجرهٔ خاص برای قیلوله تنها شده در استراحت بود. به بجهانه خدمت مالش
اندام مبارک درون رفتم و باز [آن] عرض نمودم. خود بدولت همان جواب فرمودند. چون تمام ملتحی
شدم. قضارابی آنکه در آنجا جریان باد و هویت همچ رامد خلی باشد. یک طرف بوریاکی فرش که در آن
محرره بود بر خاسته و واژگون شد و نظرم بداین طرف افتاد چه می پننم که زمین [۱۰۰] بزرگ آن [بوریا]
همگی فرش زرشده است [و] باز آن بوریا درست شد. از معاينة این امر غریب دهشت خورده
بیرون دویدم و [چنان] داشتم که وقوع این صورت از غصه و خشم آنحضرت [قبله رضی الله تعالیٰ
عنه] گردیده، آخر بر در مجره پنهانیم و بدل [چنان] خیال نمی کنم که چون آنحضرت [قبله رضی
الله تعالیٰ عنده] بعد از قیلوله بیرون تشریف فرمایند، اگر بنام من خوانده مرآبه پنهانیم کو زده آب
ارشاد فرمایند، مرآسلی خواهد شد و اگر مرایا و نفر مایند، یقین داشم که بر بنده خاطرگران هستند. چون
تشریف بیرون آوردند، مرایا و فرموده حکم به پنهانیم کو زده فرمودند و خاطرم تسلی یافت و یقین شد که:
قرض برداشتی آنحضرت [قبله رضی الله عنده] محض بجهانه و مرا عاتی ظاهر است و فی الحقيقة
خرابی غیب و فتوحات لاریب بدست حق پرسی ایشان است والحمد لله علی

ذلك - (۱۲۱)

نقل است از میان محمد جوئیه مرحومی گفت که: در آنکه کتاب ایشان که مخصوصی دارد

تریزه حساب مزدوری مزدوران که در کاویدن [دہش] چاه اندر و فی محنت می کردند، درست کرده حاضر آورد [و] گفت که: امروز چندین مبالغ از هندو قرض برداشت نهاد، اگر بدین صورت تمیز چاه تمام رسید، هزارها خواهد شد۔ [خود بدولت] فرمودند که: بعد از اینکه ما این چنین بیان این معنی مکن۔ چون کار تمام رسید، خواهیم شنید حق تعالی آسان خواهد ساخت۔ غرض آنکه: موجب منع این معنی بود که تا خاطر شریف آنحضرت [قبله] را خیال صرف مبالغی شمار از حضور مع الله پازندار دور چنین سلوک نگردد و بر حسب فرموده آنحضرت در اندک ایام مبالغ قرض هندوادای گشت و کسی ندانست که از کجا آمد و چگونه ادا شد؟

نقل است از میان محمد و ہکانه مرحوم (۱۲۲) [آنکه] قولی دربار آن [حضرت] قبله ابرار۔ آنکه میان محمد نای سکنه راجح پور مشهور به میان محمد آن تنب (۱۲۳) برزی عاشق بود و بیر و صالش از فرط عجیب آن معشوقه تمام مضطرب و خوار بود۔ بعد از مدتی صورتی و صالح زنی که مذکوره او را بدلست آمد که بیرون از شهر بمناسبت خانی بیکجا شده بودند و در آن جیان فساد آغاز کین حضرت قبله قدس سرہ بدوسه خادمان ناگهان در راجح پور از پرده غیب حاضر شدند [و] ب مجرم نزول میمانت شمول یکی را به نشان دادند که: در فلان جای میان محمد بازن بیگانه تهان شسته است، زود تر رفت و دویده او را از بازو گرفته در انجاییار۔ آن شخص دویده در آنجارفته اور اگرفته بحضور عالی رسانید [و] خود بدولت او را تمام تنبیه و تادیپ لسانی فرمودند و از آن مهملکه غلام خود را نجات ارزانی فرمودند۔ غرض آنکه: ذات ملکی صفات آنحضرت [قبله] هچون ملاگه حفظ [و] نگهبان غلامان بود۔ چرا نگهبانی نفر مایند که هر کس بد امن فیض میان ایشان دست زده است، امید و ارجات دارین است۔

و مثل این نقل نقلی دیگر است که یکی از یاران آنحضرت [قبله] قدس سرہ روزی بسوی زن بیگانه پیش شوت نظر کرد [و] در شب آئندہ بخواب دید که: ملاگه عذاب پیشنهاد میکند این قسم بدنظر ان را در دیگر مسین جمع نموده [بر] آتش نهاده بیان می کند [و] فردا از دهشیخ خواب

نمکور در حضور عالی مشرف شده عرض کرد که: آیا در دیدن زن بیگانه به نظر بد عذابی سخت باشد؟ [خ] بدولت [فرمودند که: سوال از امری که بمشاهده آمده [باشد] چه معنی دارد؟ سرای کاری که خود مجسم دیده ای، از ما چهی پرسی؟ (۱۲۳)]

لقل است از میان محمد بری مرحوم (۱۲۵) که از خادمان حضرت قبله من [واز غلامان حضرت قبله عالم رضی الله تعالیٰ عنہ] بود. آنگه یکبار حضرت قبله به همراهی بسیار بزرگان و مولویان بسمت مهار شریف بزیارت حضرت غیاث العاشقین سند الواصلین فرد الطریقت قطب الحقیقت حضرت خواجه قبله عالم قدس سره [۱۱ الف] راهی بودند و شی در مسجد حافظ تیجی نایینا ساکن شهر مردم نیکوکاره شیخ واهن (۱۲۶) اتفاق منزل افتاد. حافظ نمکور که مرد عالم بود و در علم حدیث و غیری و افرداشت. مجرد نزول بزرگان در میادین پیوست واز [این] معنی حدیثی پرسید و سوالی مشکل آورد و چه بزرگان در جواب آن ساکن بودند و مولوی صاحب الامانات مولوی محمد اکرم مرحوم راجهن پوری (۱۲۷) و حضرت قاضی صاحب ذوالجود والمواهب قاضی محمد عاقل قدس سره و قاضی درویش محمد (۱۲۸) و سائر علمای کرام بیچ جوابی ندادند. پس حضرت قبله من میان محمد بری را فرمودند که: وقایه (۱۲۹) اجزای متفرقه که در سفر و حضرای خودی داشته‌اید، برداشته بیار. اوی گوید که: من حاضر کردم. از آن وقایه یک تریزه کاغذ [مرقوم] برآوردند و من دادند که بدست یکی ازین بزرگان بده که حافظ نمکور را جواب این خدشه فهماینده بدهد [و] آنچنان کردم [و] حافظ نمکور بسماع آن جواب سرو شده برخاست و فرزند خود میان عبد الغفور (۱۳۰) را نداد و اد که: اکنون دعویت این فرقه علابر مالازم شد که بزرگان از میگیرند و چه بزرگان از طعام دعویش تناول کردند و حضرت قبله قدس سره نان و ادام خود تناول فرمودند که دعویش از رغبت دل نبود.

غرض آنکه: علم حضرت قبله [همه] الدنی بود [و] با وجود آنکه از دیر پا ز شغل علم ظاهری را ترک نمود شغل مع الله داشته‌اید. اکثر مسائل دین و مباحث علم ظاهری فرایاد ایشان بود. چنانکه این

بندۀ دو سه بار در پرسیدن بعضی مسائل امتحان این معنی شموده است.

نقل [است] دیگر مناسب این نقل مشهور است که در سیت پور قرقی که حضرت قبله ما بر کاپ حضرت قبله عالم قدس سره یکبار شرف نزول داشته است - مولوی صاحب مولوی علی محمد جیو مرحوم (۱۳۱) عبارت [یک] کتابی از کتب فقه در خدمت علماء که بر کاپ حضرت قبله عالم [رضی الله تعالیٰ عنہ] بودند، پیش نهاد و معنی آن بظاهر درست نمی شد و مولوی صاحب مولوی محمد اکرم جیو (۱۳۲) هم جواب ندادند - آخراً آن عبارت در خدمت حضرت قبله من آورد [و] خود بدولت آن کلام را بوجهی و ارجاعی خواندند که آن خد شه بجز خواندن دفع شد.

نقل دیگر از میان محمد بری مرحوم آنکه چون بعد وصال آنحضرت قبله من [رضی الله تعالیٰ عنہ] بعضی یاران و این بندۀ در حضور [اعلیٰ حضرت] قبله عالم [رضی الله تعالیٰ عنہ] در مهار شریف حاضر بودم که روزی گفتگوی بنای روضه حضرت قبله من در خدمت حضرت قبله عالم قدس سره بجیان آمد و یکی از ایشان گفت که خود بدولت می فرمودند که: بر سر قبر ماسایه بنای او یا چیزی دیگر موقوف دارید که تامانع رحمت آسمانی نگردد - [خود بدولت] حضرت قبله عالم قدس سره فرمودند که: شما قدر روشنان میان صاحب نمی دانستند که دست بعنان اسپ ایشان زده هر جا که می خواستند، می بردند - آیا قدر و منزلت میان صاحب قدس سره را از قدر و منزلت حضرت شیخ صاحب شیخ فرید الدین گنج شیر قدس سره کمتر دیده اید؟ که بنای روضه ایشان نمی کنید (۱۳۳) - بر وید و دو تر بنای روضه کنید و نور دل ایشان بسده است، حاجت بنور آسمانی ندارند - باز در حضور اعلیٰ عرض کردیم که: جانی روضه تمام تک است - چنانکه گذشتن در میان [روضه] آنحضرت [قبله] و مزار قبله گاو ایشان میان [صاحب میان] صالح محمد مرحوم (۱۳۲) تمام بی ادبی است که هر دو مزار شریف بیک دیگر تمام قرب [وال تعالیٰ] دارند - [خود بدولت] فرمودند که: با کی نیست - [هر گاه] در سرانجامی بنای روضه خواهد شد - جانی [روضه خود بدولت] خود بخود فراخ خواهد شد - آخراً چنان شد که حضرت قبله

عالی [رضی اللہ تعالیٰ عنہ] فرموده بودند که: از اندر ون روضہ ایشان واز [جانپ] پیروں هم میدان فراغ ہویدا است، با آنکه پہنائی دیوار روضہ بخند وزاع است۔ راقم این حروف بعرض ناظران می رساند که ازین لقل هم ترقیح مرید بر شیخ پیدای آید (۱۳۵) که حضرت قبلہ عالم قبلہ من [رضی اللہ تعالیٰ عنہ] را برابر قدر و منزلت شیخ العالمین حضرت خواجہ فرید [اُب] الدین قدس سرہ فرموده اند (۱۳۶)۔ ذات با برکات حضرت قبلہ من عجب جوہر لطیف و عنصر شریف بود که جامع شریعت و طریقت و حقیقت بود۔ چنانکه پاس [مراعات ظاہر] شریعت مطہرہ در ہمه ابواب بدرجہ اتم بود که یعنی مستحب از مستحبات و آداب فرونگی گذاشتند و علی الدوام باطہارہ کاملہ می بودند، بلکہ نوم ایشان هم بر طہارت ووضوی تازہ بوقوع آمدی و لطف و کرم ایشان دربارہ جمیع غلامان چنان مصروف بود که ہر کس چنان می دانست که این قدر لطف که بمن ارزانی دارند، بدیگر کسی نیست۔ آری ذات مبارک ایشان آفتاب عالم تاب بود که بر ہمکنان یکسان می تافت۔ در تقدیر مراتب طریقت و آداب مجاہدہ و ریاضت چنان مصروف بودند که در محل مبارک ایشان یعنی کس را یاری ذکر امور دنیاوی نبود، بلکہ بحضور ایشان اگرچہ ہزار کس از عام و خاص حاضر بودی ازین بیت ایشان یعنی کس بدون فرضی مبارک ایشان یعنی گونہ دم بر [دنیاوردی] و ہر کس سرگلندہ خاموش بودی و در مراعات چهار رکن که: قلتہ الطعام و قلتہ الكلام و قلتہ [المنام] و قلتہ الاختلاط مع السوام [است] مبالغہ تمام داشتند که یوقیت تناولی طعام و شرابہ مجماعت حاضران چنان بنظری آمد که زیادہ از دو سہ لفہ نخوردندی و آب هم بین مثال کتر نوش جان کردندی و سکوت و استغراق را چہ بیان [کنم] که در احدی از خلافای حضرت قبلہ عالم [رضی اللہ تعالیٰ عنہ] مثل [سکوت] ایشان ندیده شد و کسی خواب هم بدرجہ اینم بود که بقدر ضرورت واستند از بیداری دائم بود و مصاحب آنحضرت [قبلہ] بمردم دیاران خویش [هم] اعیت النatal فیصل بود و گرمه ولی مبارک ایشان در تمام تفریت از مردم بودی۔

چنانکه بعد از ترجیح حضور اعلیٰ اکثر اوقات چند روز در خانه گذرانیده در ملتان رفتہ در مسجد چار یار گوشہ و خلوت می گرفتند و بجز یک دونفر از خادمان بیچ کس همراه بودی و در حقائق صویقہ صافیہ چنان ذوق و درک وجود ای و معرفت و حقائق نهانی پیدا آوردہ بودند که حضرت شیخ المشائخ مظہر اسرار صدای حافظ جمال محمد ملتانی قدس سره (۱۳۷) در خطاب این بندہ چنان می فرمودند که: ہرگاه ماسہ یاران، یعنی حضرت قبلہ من و [حضرت] قاضی صاحب قاضی محمد عاقل و من بندہ جمال رضی اللہ [تعالیٰ] عنہما در حضرت مہار شریف پیش حضرت قبلہ عالم قدس سره سبق کتب حقائق چنانچہ: لوائح (۱۳۸) و سواء السبيل (۱۳۹) و تسنیم (۱۴۰) و سائر رسائل خوانده بجای خودی آمدیم۔ تحقیق آن سبق از خدمت میان صاحب، یعنی حضرت قبلہ شامی نمودم۔ اگرچہ [در] ظاہر این فیض از حضور [اعلیٰ] قبلہ عالم [رضی اللہ تعالیٰ عنہ] بودی، اما در تحقیقت این ہمه فیض اور اک مسائل و فہم آن کما حقہ از میان صاحب بود کہ ما ہمه [یاران] را بہ بیان واضح می فہمایند ندومناقب آن حضرت [قبلہ] از حد [بیان و] تحریر قلم و تقریر لسان، بلکہ از دائرہ تنبیہن انس و جان خارج است۔ باین قدر اکتفا نمودم کہ مشت ثنوونہ خرواری ہست و بد رگاہ حق جل و علا ہزار در ہزار شکر و سپاس در کار است کہ او سبحانہ و تعالیٰ این عاصی را در پلہ این شاہ والا بارگاہ بستہ است۔ الحمد لله علی ذلك حمدًا كثیر أکثیرا (۱۴۱)

نقل است از شاه احمد یار (۱۴۲) که یکی از غلامان حضرت قبلہ عالم [و عالمیان] قدس سره است۔ می گوید که: در ایام عرس مبارک حضرت مولانا محبت النبی رب العالمین [مولوی] فخر الدین محمد قدس سره در مهار شریف در مجلس این عرس حاضر بودم که حضرت شمارا، یعنی خواجه نور محمد ثانی رضی اللہ [تعالیٰ] عنہ [را] وقت رسید و جاذبہ شوق ایشان را چنان در کشید که نوبت اول از جانی خود بر جسته اقدام مبارک ایشان در آن ہنگام بزانوی من رسیدند و بازگه بر زمین آمده برخاستند۔ اقدام ایشان بر سینه من آمد و نوبت سوم ازان برخاستند، اقدام ایشان ازان بالآخر

رنهندر - پس حضرت حافظ صاحب [کمال یعنی] حافظ جمال محمد متافی قدس سرہ قدم مبارک [۱۲ الف] ایشان را در گرفت و گفت: ای حضرت! پاس شریعت کنید - پس بگفته ایشان از آن جذبه آرام گرفتند - چون این صورت و رو و وجود حال و منع حافظ مجدد جمال [در] خدمت حضرت قبله عالم قدس سرہ بیان کردند - حضرت قبله عالم قدس سرہ بجای خود حافظ صاحب را چنان فرمودند که: ای حافظ جیو! شمار امیر معروف در اینجا کردی نبود - حافظ صاحب جیو دست ادب بسته دهشت خوردند و ندامت بر دند و این عاجز را برگفته شاه موصوف چندان اعتقاد نبود و متوجه بودم - تا آنکه بعد از مدیت مدید بر دروازه [روضه] حضرت قبله خود این عاجز و مولوی عزیز اللہ ججن (۱۳۳) هم خرقه این عاجز در ذکر مناقب حضرت خود محتظوظ بودیم و میان یار محمد پچار هم حاضر بود - وی هم این چنین بیان فرمود که: من در آن مجلس حاضر بودم که حضرت قبله ما را این صورت عرونچ دست داده بود - پس این عاجز را بهمه یاران حاضر اسلی تمام گشت و تردی سابق زائل شد [و] درین اثنا مولوی عزیز اللہ فرمود که: من [هم] از مخدوم صاحب مخدوم حامی گنج بخش صاحب دستار (۱۳۴) اوچ متبرکه گیلانیان مثل این حالت برای حضرت قبله خود قدس سرہ شنیده ام - با این صورت که چون مخدوم مذکور در چنین خزنه [و نزاع] و چنگ و چدل به اول خان داد پوره (۱۳۵) که پایشان داشت، لاچار شده او بقرار سمع چوب روانه گشت [و] شی غزو اسلام خان کورائی (۱۳۶) مهمان شدم و من در آن جا حاضر بودم و بمناقات مخدوم صاحب شرف شدم - حضرت مخدوم صاحب بمشافه اسلام خان از من استفسار نمود که: ای مولوی! اشایهم پر کسی بزرگ رابطه ارادت دارید و بیعت هستید - بنده عرض کردم که: آری اور خدمت خواجه نورمحمد ناز و واله قدس سرہ پیوسته ام و دامن ایشان گرفته [ام] - مخدوم صاحب فرمود: مبارک باد اشایهم که پر کسی نیافری [و گفت] که: من از مخدوم ناصر الدین کلان (۱۳۷) که مخصوص طرفت قبله عالم و عالیان [خوب] نور محمد [مهر] مهاروی قدس سرہ بیعت داشته بودم شنیده ام که ایشان

یکبار حضرت میان صاحب نار و واله قدس سرہ سمیت مهار شریف بخدمت حضرت قبلة عالم قدس سرہ را یعنی بودند و شی نزدیما مهمن شدند استدعای کردیم که: اگر کرم فرموده امروز در مجلس سماع اینجا حضور ارزانی فرمایند، زیست [سعادت ما] - پس اجابت فرمودند در مجلس حاضر آمدند [و] بر ذات شریف ایشان حالتی وارد گشت که: مقدار یک ساعت بالاتر از زمین رقصان بودند، یعنی مقدار یک گز بالا از زمین بودند - پس [این] نقل تائید نقل اول ساخت و الحمد لله علی ذلك و السلام علی من اتبع الهدی . ۰ (۱۳۸)

فصل سوم: در [بیان بعضی فوائد] مناقب [حضرت] حافظ صاحب حافظ محمد سلطان پوری رضی الله [تعالیٰ] [عنه] که مریدان حضرت مولوی صاحب علیہ الرحمۃ بودند -

[اصل]: این بند نیاز مبتدا درویشان که چندگاه شرف مصاحبیت ایشان یافته بی جایانه در هر باب استفسار امری که بخاطر مرسیدی می کرد - روزی در راهی که در میان عوام [و] خلق الله ازیاران حضرت قبلة عالم [و عالیان] قدس سرہ وغیره مردم این ملک که بر کاب مستطاب ایشان و خلفای کرام و علمای عظام دران فراهم آمده بود و در میان قریب یارے والی و سیت پور در عقب حافظ صاحب می قتم - بخاطر مگذشت که از افواه مردم چنانی شنیدم که در هنگام فرط محبت و کمال عشقی زنی که حافظ موصوف را در اوائل بد و تعلق خاطر بود، از اندام ایشان گرمی و حرارت تمام پیدا بود - گستاخ شده عرض کرد که: آیا از بدن شام مردم را گرمی فراز آمدی یا عوام زیاده از واقعه بیان می کنند؟ خود بدولت بحدبۀ تمام روی مبارک بمن آورده فرمودند که: آری حالم چنین بودی که در صفت جماعت نماز یک گس از جانب راست من و یک [کس] از جانب چپ من دور تر استادی که گرمی من از حد بیرون بود و نشایی این امر تعلق بود که گویند: که بر دست زنی در و در گره حنادیده بستلا شده بودند و صورت عشق ایشان بر مثال عاشقان پیشین بحد کمال رسیده بود - چنانکه خود بدولت

فرمودند که: من بسمیت وہلی شریف ہشت بار بزیارت حضرت مولانا صاحب قدس سرہ رفتہ ام۔
 نوبت اول کہ بار شاد و پندر ناصحین در حین کمال عشق آن زن بقصد حصول شرف
 بیعت بدان صوب [صواب] را، ہی بودم۔ تھا پر نظر کو اکب در شب طی مسافت می نمودم [و] ہرگاہ بروز
 آفتاب از سمت الراس سوی مغرب مائل شدی [۱۲۰ ب] بدست آفتاب پیغام می دادم کہ: یا رمرا از
 مسلم بر سانی [و] چون نزدیک وہلی رسیدم۔ خود بدولت حضرت مولانا صاحب [قبلہ] قدس
 سرہ پیش یاران خود [چنین] فرمودند که: عاشقی می آید و من این سخن از یاران شنیده ام والحق که
 کفته ایشان ہمگی راست بود کہ: در عشق مجازی کمال می داشت و در عشق حقیقی ہم کار خود را بسر جدید
 نہایت رسانیده دولت فنا فی الشیخ و فنا فی اللہ حاصل کرده بودند و حضرت مولانا صاحب
 قدس سرہ خلافت ارشاد خلاائق ایشان عطا فرموده بود [و] در ورود وجد و حالت ذوق [ضرب]
 پائی حافظ موصوف بر ران مبارک حضرت مولانا صاحب قدس سرہ رسیده بود و خود بدولت از
 سبب دوام در آن ضرب می فرمودند که: حافظ مارا ہمیشہ بر یاد است [و] فراموش نمی گردد۔ آری
 این سنت قدمیہ مشائخ متقدیں است کہ حضرت شاہ نظام الدین اور نگ آپاوی قدس سرہ داعی
 زخم دنداں صوفی کہ در حالت وجود سب مبارک ایشان را بدنداں گزیده بود، ظاہر بود۔

نقل است از میاں محمد بری [علیہ الرحمۃ]۔ آنکہ چون [حضرت] حافظ
 صاحب [رضی اللہ عنہ] شرف حصول دولت بیعت بخدمت مولانا صاحب [نخر الدین
 محمد] قدس سرہ دریافت، در این ملک باز آمدند و در خدمت حضرت قبلہ ما حضرت خواجہ نور محمد
 ثانی [رضی اللہ عنہ] چھیت تحصیل علم ظاہری در مقام نار و دالہ بہرہ بیاب می بودند (۱۳۹) واکثر
 اوقات بر ذات حافظ موصوف صورت حالت مستی و ذوق الحی واردی شد۔ چنانکہ بر مثال مرغ نیم
 بسل از جامی بجا می طبیدند، بلکہ بعضی اوقات در دہنہ پاک آنچا کہ از پر خلک و ویران التاد و می
 بود، می افتادند و مردم ایشان را از آنچامی کشیدند و حضرت قبلہ [رضی اللہ عنہ] از در غرفے
 حضرت قبلہ عالم [و عالمیان] قدس سرہ مشرف نہ رہت۔ تا اینجا میں ایشان کی حیات میں اشارہ

چون حالتِ ذوق و در عشقِ الٰی از حافظ موصوف معاپنه فرمودند، باعثِ شوق بیعتِ اہل اللہ در ذاتِ پا برکاتِ ایشان برخاست۔ چنانکه عریضه نیازِ خود در حضور [اعلیٰ حضرت] مولانا صاحب قدس سره [قلی نموده] بدستِ حافظ موصوف [دادندو] بسمِ دہلی شریف روانہ کردند و این نوبت دوم بود که حافظ موصوف بسمِ دہلی شریف می رفت۔ چون آن عریضه به نظر اشرف مولانا صاحب قدس سره رسید، در جواب ارقام فرمودند که: مطالعه مشنوی معنوی (۱۵۰) می کرده باشند و بعضی اشغال و اوراد هم عطا فرمودند و این ارشاد هم در آن نامه نامی مندرج بود که: اگر خواهش حصول شرف بیعت کنید، بخدمتِ فلان کس، یعنی حضرت قبلة عالم در مهار شریف بیاسید و بیعت نمائید۔ چند روز براں و طائف مرقومه و مطالعه مشنوی اشغال فرمودند۔ آخر از غلبہ شوق و بیقراری عشق روانہ سمتِ مهار شریف شدند و من محمد بری در خدمتِ ایشان بودم۔ چون به بلده خیر پور تا نوین والا (۱۵۱) رسیدم، کسی آینده از آن طرف خبر رسانید که: حضرت قبلة عالم قدس سره از روز ہادر خدمتِ مولانا صاحب بسمِ دہلی شریف روانہ شده اند۔ از این معنی زمانی خاموشی ورزیده چنان فرمودند که: ما را فتن بمهار شریف و آستان بوی مکان مدیف حضرت قبلة عالم [رضی الله تعالیٰ عنہ] در کار است، خواه آنجا متسکن باشند، خواه نه۔ آخر چون بمهار شریف رسیدم، حضرت قبلة عالم قدس سره پیشتر از ما یک شب در دولت خانه تشریف فرمای و معاودا ز دہلی بودند۔ بشرف اقدام بوی محظوظ شدند و شکر حق بجا آوردند که سعی و حریج این مسافت بعیده بی جانشید و بوقت شب که حضرت قبلة عالم [رضی الله عنہ] طعامِ ضیافت و شیر گاوی آوردند۔ نظر بر اتفاقی ایشان نموده چنین فرمودند که: ای میاں صاحب! این طعام و شیر تاول کنید که از وجہ حلال است، یعنی واهمه در دل نیارید و این لفظ هم فرمودند که: وظیفہ ما ہمیشہ چنین بودی کہ در حضور عالی حضرت مولانا صاحب قبلہ قدس سره قدر دو سه ماهی گزار دیم و در این نوبت چند روز ہا گلداشتہ [۱۳ الف] بود که خود بدولت حضرت مولانا صاحب قدس سره مرا ارشاد فرمودند که: زودتر معاود خانه وطن خود شوید که مردی از دور از چاپ غروب باراده بیعت بخانه شامی آید [و ما] بجلدی تمام خود را برای شما

باین جارسانیده ایم [و] آخرين تاول کردن و بروز آئندۀ بشرف بیعت حضرت قبلة عالم قدس سره مشرف شدند (۱۵۲) و چند مدت در آنجا گذرانیده باز در نار و واله آمدند و بعد [از] انقضای چند ماه حضرت قبلة عالم و عالیان قدس سره بمقابلات حضرت قبلة من [رضی الله عنہ] از مهار شریف در نار و واله تشریف آوردند و چند روزا قامت فرمودند.

اتفاقاً روزی بقضای حاجت برون رفتهند و نشان پای مبارک ایشان بر خاک راه ہویدا یود که قدم یک زن هندو بر آن نشان پای رسید، مجرد مسای آن همان زن [ہندو] بی ہوش شده [بر خاک] افتاد۔ از آن روز حضرت قبلة ما برای حضرت قبلة عالم [و عالیان] قدس سره جای پاخانه در حومی شریف درست کنانید که من بعد آن حضرت قبلة عالم قدس سره برای قضای حاجت انسانی بیرون نمی رفتهند۔ (۱۵۳)

در این روز های خیر نیکو اثر تشریف آوری حضرت قبلة عالم و کمال ولایت ایشان بسمع عالیان رسید [و] هر روز از هر طرف مردم این ملک بزیارت حضرت قبلة عالم قدس سره مستفیدی شدند۔ چنانکه در این اثنا قاضی صاحب قاضی [میاں] نور محمد کوریجہ بحضور عالی مشرف شده بشرف بیعت [آنحضرت] سرافراز گشت و آنحضرت [قبلة عالم رضی الله تعالیٰ عنہ] را در بارے والی دعوت نمود و قاصدی جلد بطرف کوٹ مٹھن دوانید و حضرت برادر بزرگوار [خود] قاضی صاحب قاضی محمد عاقل [را] خیر [تشریف آوری] آنحضرت قبلة عالم قدس سره رسانید [و] ایشان بجلدی تمام بحضور عالی رسیده بشرف بیعت متاز کشید و شہسوار ملک وحدت وجود شدند۔ (۱۵۴)

غرض آنکه در حصول شرف [بیعت] حضرت قبلة عالم [رضی الله تعالیٰ] [از همه کس از اهله این ملک مقدم حضرت قبلة ما بود و تشریف آوری حضرت قبلة عالم [رضی الله تعالیٰ عنہ] در این ملک اولاً شخص برای ملاقات و افاضه برکات محضرت قبلة ما قدس سره بود۔

این قصه بتاهمها از لسان میاں محمد بری تحریره ام که از عهد خورد سال خادم قدیم آنحضرت [قبلة ما] بود و مطابق این تفصیل است، آنچه حافظ صاحب فرمودگان حضرت قبلة

عالم [رضی الله تعالیٰ عنہ] پیش از مشرف شدن [من] بخدمت حضرت مولانا [رضی الله عنہ] در کمپی شرقی (۱۵۵) قطب یگانه بودند و عالمی از ایشان فیض یاب بود [و] الحمد لله علی ذلك

اصل: خود بدولت حضرت حافظ صاحب فرمود که: یک بار بزیارت حضرت مولانا صاحب قدس سرہ سمیت و همی شریف راهی بودم که در شهری کی از یاران آنحضرت، یعنی، قبله عالم قدس سرہ کوزه نکلین بس سبک و تمام نازک بر مثل تصوری بمن پردازید که این [کوزه] از من به نذر حضور عالی گذاری و در همین دیگر [یاری دیگر] عصای خوب و نازک برای نذر حضور عالی بمن دادند. چون هر دو نذر را برداشتند بد همی شریف رسیدم. برای نذر حضور عالی مقداری بتاشه همی شیرین از بازار آنجا گرفته ببرکان خاص حضرت مولانا صاحب در مرسره معظمه ایشان داخل شدم و خود بدولت در جهره مبارک جلوس داشتند. پس بر در آن جهره فرمیم. ہمین که نظرم بر جمال آن آفتاب معنی افتاد، ہوشم از سر برفت [و] برخاک افتادم [و] از اضطراب من ہر سه نذر همی نذر را نکست رسید. چنانکه از لکد کوب پای دست و پہلوی من آن کوزه و عصای ریزه ریزه شدند و بتاشه ہاتھم از گره چامہ بدر شده ذره ذره گشتند [و] آنحضرت از جای خود بر خاسته نزدم آمده ذره همی بتاشه را بدست مبارک خود بر گرفته بد ہانگی بروند. چنانکه در آن مدھوئی که اندکی ہوشم باز آمد، از زبان و رفشاں آنحضرت شنیدم کمی فرمودند: این بتاشه ہا حافظ صاحب برای ما برآ وردہ است، باید خورد. مجرد سایع این کلام رحمت ارتسام باز از ہوش فرمیم و مدھوئی من بدر ازی کشید. حتی که آنحضرت قبله تشریف بدولت خانہ برند. چون ہوش تمام باز آمد و باز مراجعت فرمودند و تلطفات نمودند و معلوم یلدان پاد که: حافظ صاحب در حالت وجہ خویش تمام بی اختیار بودند. چنانکه این بندہ دوبار این صورت معاینہ نموده که ایشان [۳۱۸] چون بخدمت حضرت قبله عالم [خواجہ نور محمد] قدس سرہ از مدتو مدید طاقتی نی شدند. چنان بی اختیاری روی می داد که ذات آنحضرت [قبله] را چنان در می گرفتند که دو بازوی دست همی حافظ صاحب بر مثال زیور گلو بند بر گردان مبارک آنحضرت فی شدو

دو پایی ایشان بر مثال کمر بند بر میان مبارک آنحضرت حلقه می شد و آنحضرت را چنان بخودی کشیدند که خود بدولت بر مثال رکوع نماز دوتایی شدند و حاضران بزرگ تمام این هر دو بند بدست ہای می کشادند.

از بیجا ساست که روزی در دهلي شریف در خدمت حضرت مولانا صاحب قدس سره حاضر بودند وقت بر ایشان وارد گشت - چنان اضطراب نمودند که یک پایی ایشان درین ران حضرت مولانا صاحب قدس سره ضرب شدید رسانید و آزار آن ضرب پایی در ران مبارک ذات مولانا صاحب دائم گشت و تا آخر عمر شریف بماند - چنانکه [خود بدولت] از راو کرم [چنان] می فرمودند که حافظ محمد بن جایی همیشه فرایاد ما است و گاهی منسی نمی شود.

نقل است: خود حافظ صاحب می فرمود که: در اوائل اوقات رفقن خود بدهلي شریف بزیارت حضرت مولانا صاحب قدس سره واقع حالت ایشان نبودم - روزی در مدرسه خویش درون حویلی جلوس می داشتم و یاران بر گرد ایشان حلقه نموده چشم بر جمال آن محظوظ رب العالمین گذاشت [بودند] که ناگاه بر چهره مبارک ایشان اثری ظاهر شد که دیگر یاران را معلوم گشت و من در نیافتم و هر چهه یاران چنان لی اختیار نمود [تر] از آنجا بر خاسته بیرون رفتند که چیز کس بجز من در آنجا نماند و در روازه حویلی را مسدود ساخته [و] اکثر تعطیین هی خوراک هم در آنجا گذاشتند بیرون دویدند و من که واقع این حال و سر پر کمال نبودم، در آنجا بماندم و خود بدولت بجلت و سرعت بر خاسته از درون حویلی نزد دیوارها گردش آغاز کردند و من بر مثال مرکود دائره در میان استاده بودم و آنحضرت دور از من درون حویلی گردگردی کشید و دوسره کله در آن حالت ور قص [جلالت] بر زبان مبارک می راندند و در فهم من نمی آمدند، اما آن کلمات را فرایاد گرفتم - چون آنحضرت ازان آرام گردید، بر مند آمدند و مر استاده دیدند - فرمودند: ای حافظ! من بس بزرگ شیطانم، از من پر ملاحظه باش - پس معلوم کردم که گرخته رفقن یاران حضور علی از جهت خوب ضرب سرگ دادند آنحضرت [قبله] بود که در حالت خود بی اختیاری شدند - بعد از این هم در واقعیت در حالت یاران

و میگرینه می رفتم و حافظ صاحب را آن کلمات یاد بود [که] پیش بنده هم دو سه بار خوانده [بودند] و اکنون از یاد بنده منسی شده و هم می فرمودند که: برای دریافت معنی این کلمات از بساکس صاحب لسان های مختلفه پرسیده ام، اما یعنی کس بیان نکرده و هر کس چنین گفت که: این کلمات لغت غریبه است شاید که در آن سری باشد... الحمد لله علی ذلك ○

اصل: نوبت اول که این بنده بر کاب مستطاب حضرت قبله ایمانی این غلام خواجه نور محمد علی سمیت مهار شریف رفته بود و حافظ صاحب هم همراه بود. چون در قریب کوڑا خان بکدا (۱۵۶) که از غلامان حضرت مابود و بجانب آنحضرت تمام اخلاص و اعتقاد راسخ داشت، شب گذاردم. بوقت عشاء که مردم تهیه نمازی کردند. بنده وضو کرده نزد یک حضرت قبله در صوف مردم نشسته بود که شخصی از یاران غزل حافظ شیرازی [علیه الرحمه] گفتن گرفت و بنده را براین مصروع که:

راست بگو که این زمان تا تو ازان کیستی

حرکتی پیدا شد. چنانکه از جای خود جسته از صف بیرون افتادم و باز برخاسته بر جای خود آمده بیشترم و بمردم نماز گذاردم. فردای آن شب که در افتاده بودیم و [۱۳ الف] حافظ صاحب و بنده در دنیال سواری آنحضرت می رفتم. میاں محمد فاضل بجهة (۱۵۷) که مشهور بخدائی بود، از من پرسید که: ای مولوی [صاحب]! ا تو در وقت حالت خود بی ہوش شده بود. نماز عشاء بدان وضو چگونه گذاروی؟ پاسخی که وضوتازه کرده، نمازی گذاروی. بنده در جواب او [همگی] ساکت ماند و حافظ صاحب هم جواب نه فرمود. پس آنحضرت [قبله] قدس سرہ عنان مخاطب متوجه به حافظ صاحب نموده فرمودند که: این مسئله در شعارات (۱۵۸) مژروح است. بدین وجہ که در حین حالی صوفی نفس کلی غالب باشد بر نفس جزوی و خواص بشریت همگی مرفوع شوند و اعاده وضو لازم نیست. بعد فرمودند که: مسئله اگر چه این چنین است، اما معمول مشارک مارضی اللہ عنہم [اجمعین] آنست که اگر صوفی را در آن حال از حرکات و مکنات و افعال و احوال خود شوری باشد و پذاند که اکنون این حال دارد و پیشتر آن حال بود. پس وضو اوفاسد [متوقف] نمی شود و اگر در غلبه

ستی از احوال خود بی خبر باشد، اعاده و ضوکند که: جنون و اعماء ناقص و ضو باشد. پس در حال خود تفخیص کردم که از حال خود بی خبر نبودم و مجرد اضطراب بود. این فاکتore بوسیله حافظ صاحب از حضور عالی حاصل شد والحمد لله [علی ذلك] [۱۵۹] -

نقل: چون حضرت قبله [رضی الله تعالیٰ عنہ] [نزدیک شهر بخاره قسمانی] (۱۶۰) هام رسیدند و در آن ایام حضرت میان صاحب والامنا قب شهسوار میدان تحرید [وقرید] و آشناهی بحر توحید حضرت میان محکم دین سیرانی رضی الله عنہ (۱۶۱) [را] از جنوب که در آنجا وصال کرد و بودند (۱۶۲) و جنازه [ایشان] را در قصبه بخاره قسمانی آوردند امامت نهاده بود (۱۶۳). خود بدولت پادوسه یاران از راه بهاول پور متوجه مزار ایین میان صاحب شدند و حافظ صاحب [رحمه الله تعالیٰ] و بنده هم بر کاپ عالی بودم که خود [بدولت] بر سر مزار ایشان استاده فاتح خواندند و ساعتی در آنجا استاده باز بدان راه [آبدند و بیاران] را هی شدند و قصد عالی چنان بود که طعام و نان و دو پسره امروز در قریه مولوی صاحب مولوی محمد حسین پژوه جیو (۱۶۴) خواهد بود و درختان آن قریه از آنجا می خودند. بنده در خاطر اندیشید که بقضای حاجت نشسته تها بدان قریه خواهیم رفت. چون از قضای حاجت باز آدم، چه [می] [پنیم] که یاران همه رهند و از نظر غائب شدند و حافظ صاحب [رحمه الله تعالیٰ] برای بنده بر سر راه نشسته [اند] [ازین معنی] بسیگ دل شدم و شرمنده شده عرض کردم که: شما برای بنده چه این توقف ارزانی فرمودید؟ بنده خود به آنجا بر سیدی که درختان آنجا از نجات نمایان اند. فرمودند که: خیر بیت دل ما چنان می خواست که در راه بیک و یگر محاکات کرده خواهیم رفت. در اشناهی راه که می رفتیم حافظ صاحب که پیشوای بنده بود، چنین فرمود که: یک پاراز [سمی] و هی شریف بخانه خود می آدم که در اینجا شخصی بزرگ ریش دوموی مر املاقی شد و در آنجا دور از مقتراب بود و باین بنده از را و کرم نمایندند که: من باین راه می آدم و او بدان راه مستقبل من می آمد. چون نزدیک من شد، مر اسلام داد و من جوابی سلام دادم.

بعد هذا حکایت و یگر شامل شدند و بخاطرم آمد که: این چنین ناگات آیندگان و

روندگان در راهیها بسیار واقع می شود. پس [۱۳۰] بیان حافظ صاحب این معنی را از چه باعث است؟ پس از ایشان پر سیدم که: آن کس سلام گوینده کدام شخص بود؟ فرمودند که: همین رجل غیبی بود و بندۀ تهمید و خاطر برآ و عوام رفت که غیبی مرد حرام زاده را گویند. باز عرض کردم که: در فهم بندۀ نیامده، پس رخ مبارک واپس نموده [بجذبه] فرمودند [که]: همان کس بود که اورا خضری گویند. پس دهشم فراز آمد و ساکت شدم، اما از راه کرم از محالات عجائب مسائل و غرائب فوائد در تمام آن راه بندۀ راخم ساختند.

بعد پندا که در بهاول پور رسیدم آنحضرت [قبله رضی الله عنہ] که پیشتر صورتِ دفع اضطراب بندۀ معاينة فرموده بودند. از ارپای مبارک خود به بندۀ ارزانی فرمودند، تا در حین حالت برخست عورت نشوم. چون با بندۀ از اری خود، موجود بود. ملاحظه ادب کردم و عرض کردم که: ازاری بامن هست و آن ازار باز دادم. افسوس صد افسوس که آن ازار بگرفتی و بر سرستی، اما بی خبر بودم که آن را به تبرک نگرفتم. چنانکه میان محمد بری مرحوم بارها این عطاکی حضرت قبله قدس سره را بیاد آوری و [بندۀ را] سرزنش کردی که چرا آن ازار بگرفتی که نزد تو تبرک بماندی. حق سبحانه و تعالیٰ فیض ایشان را بندۀ نفرماید که اکنون همان در کار است.

القصه چون نزد یک [شهر] مهار شریف رسیدم. بندۀ را تقاضای حاجت انسانی بود. در خدمت حافظ صاحب عرض کردم که: شما بیاران بروید [و] من پس تر خواهیم آمد. فرمودند که: آنحضرت قبله شیخ شا از همه کس پیشتر و چلدر رفت و حضور اعلیٰ رسیده اند. اگر اتفاقی همراهی ایشان از دست رفت و پس مانده ایم. اکنون به چه باعث جلدی کنیم و این فوائد هم بیان فرمودند که چون صحابه رضی الله عنهم از خانه ہلی خود مسافر شده در حضرت باعظمت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم برخی شرف وزیارت می آمدند کسی که در قرب [و] جوار آنحضرت [رسالت مآب] صلی اللہ علیہ وسلم آمده تجدید وضوی کردنها لغسل [و] شکرانی گذارد [و] پس ازان در حضور [عالیٰ] آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم می رفت و قابوی زیارت می شد. ازان کس بسیار رضا مندی

شدند کسی که بسرعت و بلا ادای شکرانه بحضور آنحضرت صلی الله علیه وسلم می آمد او را
[ب] تمام التفات نمی پسندیدند.

آخر الامر حافظ صاحب و بنده هر دو حاجت انسانی قضا کرده و فضوساخته بشرف وزیارت
حضرت قبله عالم [والعالیان] قدس سره مشرف شد تم و حافظ صاحب را بجز دوقوع نظر بر دیدار
حضرت قبله عالم قدس سره حالت پیدا شد و آنحضرت را بدان صورت که پیشتر نوشته ام، در
گرفت [و] پس از فردشدن آن حالت حضرت قبله عالم قدس سره بسیار تلطقات کریمانه
حضرت حافظ صاحب نمودند و فرمودند که: شاهم بیاران رفیق این سفر بودید - ماندانسته بودیم و یعنی
کس تفصیل بیاران سفر نکرده بود، خوش آمدید و خوش بودید.

نقل است: روزی فرمودند که: یکبار در دهلي شریف بودم و در زش اشغال ماموره
حضرت مولانا صاحب می نمودم - بخاطرم گذشت که: دولت مشاهده دیدار [یار] و صورت وحدت
حقیقی در کثرت موہوم کجا دست خواهد داد و نعمت معرفت حق کجا تو انم یافت؟ و رخوت شنه بودم که
هاتف این ندا از دیواری داد:

سالها خون جگر باید خورد

و حقیقت الحق تعالیٰ و راء الوراء [و] بدین ندای تسکین یافتم که درین را و مجاہده
 تمام باید کرد و معرفت حق تحقیقت حق سبه حاله [و تعالیٰ] از ادراک بندگان بمرتبه عالی است و نیز
روزی دیگر چنان بیان نمودند که: در دهلي بودم و بخاطرم گذشت که بعد از حصول دولت مشاهده عاشق
در صین مشاهده چه اور دوله باشد؟ زیرا که بی آرایی عاشق در حین فرات می باشد و دولت مصل
[۱۵ ألف] و حصول مشاهده موجب تسکین و آرام او است و این خدشه در دلم چاگرفت.

روزی حضرت مولانا صاحب قدس سره دیوان حافظ شیرازی بدست کرده

پیامند این دو بیت برآ و رده بمن نمودند:

بلیلی بگو گل خوش بگو در مختار داشت

و اند راں بُرگ و نوا خوش ناله های زار داشت
گفتش: در عینِ وصل این ناله و فریاد چیست؟
گفت: مارا جلوه معموق در این کار داشت (۱۶۵)

پس از این روز تلقین شد که: جلوه یار و مشاهده انوار موحّب بی قراری عشق است.
چنانکه فقدان وصل و بجز عاشق موحّب سوز و گداز او است. پس عشق در بجز وصل بهیشه بی قرارند
واز ولله عشق بی کار عیسیٰ محدث دنیز روزی دیگر در ایامِ اوائل رفتن بنده در خدمت ایشان ذکر بجز و مرید
می شد که خود حافظ صاحب این بیت خواندند:

گر بمنی در بمنی پیش منی
در بمنی پیش منی در بمنی

و بیان نمودند که این بیت فرموده یک عارف است که مرید خویش را برد و ام توجه جاپ
شیخ ارشاد نموده [است]، یعنی اگر از راهِ دل و حضور خاطر با من هستی زانوب زانو،
اگر چه در ظاهر در ملکِ بین پاشی دور تراز من و اگر بی من هستی و توجه خاطر تو بسوی مانیست، و درین
هستی دور تراز من مثلی بعد مشرقین و مغربین، اگر چه در ظاهر پیش من هستی.

حاصل آنکه: مرید را باید که صورت شیخ خود را نصب لعین دارد و در قرب و بعد یکسان از
را و دل در خدمت شیخ حاضر باشد. چه شیخ برزخ است که طالب را بمطلوبی رساند و بحضور
صورت شیخ همه اشغالی ظاهری و باطنی چنان فاکدنه بخشد. حق سبحانه و تعالیٰ این درزش
که حاصل کار است، بنده را روزی کرد انا دینه و کمال کرمه.

و هم روزی مناسب این بیت چنین فرمودند که: در نوایی بهاول پور شخصی بود از آسمانیان
من که در خدمت حضرت قبله عالم [خواجه نور محمد] قدس سره شرف بیعت داشت و از حد مشغول
بود. یک بار پیش من ظاهر نمود که: صورت شیخ خود را بر طلا [و] علایی می نیم که همه اوقات پیش من
حاضر می باشدند. اگر قدرت باشم، او شان هم نشسته باشند و اگر روان می شوم، او شان هم با من روان می

شوندو هم گفت که آن صورت روز بروز نزدیک تر با من می شود [و] بعد از چند مدت چنان ظاهر نمود که اکنون آن صورت پیشتر پیشتر شده در ذات من غائب شده است. پس اور امبارک گفتم که سر رفته کار بدست اتفاق، این رابطه را زدست نگذاری.

اصل: در ایامی که بندۀ در قریب یارے والی نزدیک سلطان پورا وقات گذاری داشت.

اکثر بخدمت حافظ صاحب می رفتم و فوائد [از] ایشان می گرفتم [و] ایشان هم از راه کرم و بندۀ نوازی نزد فقیری آمدند و اندک اتفاق اتفاقه باشد که بندۀ بخدمت ایشان رفتۀ باشد و ایشان بمقابل بندۀ تشریف آوری نفرموده باشند. از این معنی که ذات شریف ایشان حرج آمدن می کرد. بسیار بسیار دل می شدم و پیش ایشان عرض می کردم که: بندۀ جهت حصول سعادت خود بزیارت سامی می آید؟ شما چه این حرج می فرمایند؟ گاهی در جواب بندۀ سکوت می کردند و گاهی می فرمودند که: دل ما هم دیدن شما را می خواهد. تا مدت سه سال این آمد [و] رفیع طرفین بیک و بیگر متواالی بود که به تقدیر اللہ از آنجا کو چیزی [۱۵ ب] در گھلوان آمده مقیم گشت و دولت سعادتی زیارت و پای بوی ایشان گاهی میسر می شد. آخر تابعضاً او تعالی صورت وصال حافظ صاحب بوقوع آمد و بندۀ بزیارت مزار فیض آثار [ایشان] مشرف شد و از حافظ یوسف (۱۶۶) سکنه آنجائی که ایشان را غسل داده بود. این خارق ایشان شنیدم که چون از غسل ایشان فارغ برای پوشانیدن لباس کفن خواستم که از تخته برداشته بر چهار پای بیارم. در ذل گفتم که: در حیات دنیا برای ملاقات دست خود را بدستم می دادید. اکنون با بزرگی خود اگر دست بمناده بید، یقین داشم که بزرگ بودید. پس بجز دخطور این خیال دست خود را زنده بمن دادند و با عناد وزور آن دست که من بسوی خود کشیدم از تخته برخاستند و من بدو دست بر چهار پای آوردم. بسم الله الرحمن الرحيم: ان اولياء الله لا يموتون از سر لومي

شد که: اللہ حیات ابدی موصوف اند و مرگ ایشان در محنتی و محل است که: الموت جسر و
یوصل السحیب الى العجیب و ایشان بمحنتی زنده اند. چنانچه حضرت قلیة عالم خواجه نور محمد
مهاروی قدس سره گاه گاهی در محل فیض مشاکل خویش برای عجیب و شکوانیه حاضران از حیات

جادوی خود خبرمی دادند و این بیت شرف نامه‌ی خواندن:

مرا زنده پندرار چوں خویستن
من آئیم بجان گر تو آئی به تن (۱۶۷)

ای جان پاک من بتو ملاقی می گردو، اگرچه تو از آن آگاهی شوی و ملاقاتِ جسمانی
اگرچه ممکن است، لیکن از ماسبه پاس ظاهر شریعت [مطهره] بوقوع نمی آید - آری اهل اللہ بکسانیکه
صاحب نسبت‌اند، ملاقاتِ ظاهری هم می کنند - چنانچه نواب غازی الدین ہندوستانی نقل می کرد که:
چون حضرت شاه کلیم اللہ فقائی اللہ جہان آبادی بزیارت خواجہ نصیر الدین چراغ دہلوی [رضی اللہ
عنہما] آمدند و مزارِ مبارک نصیر الدین از برون دوشق شد - چنانکه شاه کلیم اللہ اندر وان رفت، زمانی
در از درجیالست خواجہ نصیر الدین بودند [و] بعد از برآمدن ایشان مزار بدان صورت التیام یافت،
اما خط پاریدگی اندکی نمایان است - کسی که ازین قصه واقف باشد و بحق نظر ملاحظه کند، آن خط را
دریابد و الله اعلم بالصواب و از قبله ماستمده ان حضرت خواجہ نور محمد ثانی قدس سره منقول
است که: روزی در مجلس شریف ایشان مذاکره مرگ می رفت - آنحضرت [قبله] فرمودند که: فرق
زیستن و مردن همین است که بندۀ بعد از مرگ یک دوگز در زیر زمین می نشیند و از حرکاتِ خود آرام
میگرد - پس این نقل هم دال است بر حیات ابدی ایشان رضی اللہ عنهم اجمعین - (۱۶۸)
اصل: در ایامی که بندۀ در یارے والی بود، خیر و صالح حضرت محبت النبی محظوظ
[رب العالمین] حضرت فخر الاسلام و امسالیم حضرت مولانا صاحب [خواجہ فخر الدین محمد] قدس
سره [سمیع عالمیان] رسید و بندۀ ازین واقعه خیلی اندوه مندد گردید.

شی در واقعه دیدم که حضرت شیخ من از این عالم بعالیم [باقی] رخت [بر] بسته اند و بوصل
دوست پیوسته مجرد بیداری لرزه در همه اعضایی من اتفاقاً داشت - چنانکه بر کناره جوی آب که از آن وضوی
کردم، یک دوپار از لرزه نزد یک افتادن در آب می شدم - پس نمازو فجر ادا کرده در خدمت حافظ
صاحب فتحم داین صورتِ واقعه شب عرض نمودم - [خود بدولت] فرمودند که: شیخ شمارا کلی

خیر است. این صورت وصال حضرت مولانا صاحب [رضی اللہ تعالیٰ عنہ] بود که ترا در صورت شیخ تو واغموده اند که رابطه و توسل تو بدرگاه ایشان بدین وسیله است. پس خاطرم [۱۶۰الف] تسکین یافت. آری راست فرمودند که: چون حضرت قبله من [رضی اللہ عنہ] بوصال حق پیوستند، اگرچه در خدمت [آنحضرت] حاضر نبودم، اما همان مثال بروز وصال ایشان لرزه در اندازم بود [و] قرار نداشتیم ولرزه را می یافتم که: باری بلاعی عظیم بر من واقع شده است که خواهم شنید.

اصل: چون حضرت قبله من [رضی اللہ تعالیٰ عنہ] درایام طغیانی دریایی سندھ جهت تعزیت فرزند حافظ صاحب (۱۶۹) بر منزل کشته سوار شده در شهر خیر پور سادات (۱۷۰) تشریف آوردند. خادمی زا به بنده فرستادند که اگر فراغت باشد، ملاقات کرد و بروند [و] این پیغام بنفس بنده مثل تازیانه رسید. خود تر روان گشتم و بشرف اقدام بوی رسیدم. شب در خیر پور گذراند، بعد از نماز عشاء که ماش اندام مبارک ایشان می کردم و خود در از خفته بودند (۱۷۱). ناگاه کی انگشت پایی مبارک را بدست گرفته کشیدم. خود بدولت پای را بخود کشیدند و بیان فرمودند که فرقه اصحاب اگلستان دست و پایی مکروه است. هم کشیده آنها در کراحت افتاده هم کشانده و این کراحت [عام] است [هم در نمازو هم خارج] (۱۷۲).

از آن شب دیگر در قریب رسم بلوچ (۱۷۳) با جذب دعوت به تشریف آوردند. چون در آن قریب از یاران و غلامان ایشان، جهت زیارت [فیض بشارت] ایشان، هجوم آوردند. هنگامه مردم از حدزادند. خود بدولت پیش از روانگی بسمی سلطان پور یاران حاضران فرمودند که: محمد مسعود فرزید حافظ صاحب صیغه ویژم است و شرعاً تناول طیام ایشان ممنوع است و معلوم است که دعوتوا [با] همه یاران حافظ محمد و حافظ نور محمد نیایشان [کذا] (۱۷۴) خواهند کرد. ازین واسطه که ایشان هم مردم مسکین اند. حرج زیاده از قدر طاقت ایشان روانداریم. لیکن یاران را جشن باید که: شب آئندۀ هر کس بخانه خویش مخاود گردند و هر کواد که باریست پور را کم هر یاری را گز بسی اصلاح آمدن باشد، درست پور باید [که] احصاران اسرار [که] اندکی از این امور

رار خست فرمودند و بندۀ که شاقيق دیدار حضرت قبله بود، از حضور عالی بر طرف شده دور تر استاده بود و میان خضر نای مریسندی (۱۷۵) که غلام حضرت قبله و پیر برادر بندۀ بود، همراه بود. اور اگفتم که در حضور عالی استاده ای، وقتی که فراغت یابی، عرض کن که این بندۀ را هر چونکه ارشاد شود، بعمل آرد. میان مذکور عرض کرد [و] خود بدولت که روشن ضمیر بودند، آهسته بد و فرمودند که: فلان را بگو که شما دونفر بطریق خفا از یاران تهاشده و پرده جنگل گرفته زودتر پیش از سواری ماروانه سمت سلطان پور شوید. پس بندۀ و میان مذکور در جنگل مخفی شده را و سلطان پور گفتیم [و] تا بمقبره شهر رسیدیم.

ساعتی گذشت که آنحضرت تنها از خادمان [دائی] یک سواره بسوار دیگر میان عبد الکریم (۱۷۶) نام نوکر غازی خان کورایی داد پوته که از حامی پور همراه آمد بود، در عقب مادر رسیدند و همانجا از اسپ فرود آمدند. عنان اسپ آنحضرت [قبله رضی الله عنه] میان خضر مذکور [در] گرفت و عنان اسپ میان عبد الکریم شخصی دیگر که در آننجا استاده بود، گرفت و [آنحضرت قبله] از بندۀ استفسار فرمودند که: شاقيق حافظ صاحب می دانید که کدام است؟ بندۀ عرض کرد که: بله صاحب! پس خود بدولت و بندۀ و میان عبد الکریم بر سر مزار حافظ صاحب آمدیم و توجه بندۀ، از پس مدت مشتاق دیدار بود، برخ مبارک آنحضرت [قبله] بود و توجه میان عبد الکریم سوی مزار شریف بود. چنانچه آنحضرت قبله از جانب سر مزار مبارک حافظ صاحب مقابله شدند بروی ایشان و عبد الکریم از پایان آمد و بندۀ پس [۱۷۶] پشت مزار بود. چون آنحضرت مقابله [روی] مزار شدند بی اختیار صورت تبسم و بثاشت بر روی مبارک آنحضرت [قبله] ظهر آمد و میان عبد الکریم از این معنی بی خبر بود. پس در آن تبسم لفظ: و عليکم السلام تمام آهسته که بگوش بندۀ بد شوار [ی] در آمد، از زبان آنحضرت [قبله رضی الله تعالى عنه] صادر گشت و در خاطرم بر مثال الهمام غبی چنین رسید که: حافظ صاحب [ارحمة الله عليه] از کمال شوق در گفتن سلام سبقت نموده اند، و گرنه سعی نبوی چنان بود که سلام بر اهل قبور مرید را نمیگوید.

از اینجا هم داشتم که اهل اللہ حیات ابدی دارند، اما مکالمه ایشان با صحابه نسبت د

ارباب کمال باشد که از کثافت جسمانی گذشتہ تمام روحانی شده باشند.

وهم از نیجا است که روزی حضرت قبله من قدس سره در قریب رمانیا (۷۷)

نزویک گرچه اختیارخان کورائی نشسته بودند و هنگامه علمای کرام و فضلاً عظام بود و برای تادیپ لی دینی علمای هر طرف جمع شده بودند. چنانچه حضرت قاضی صاحب قاضی نور محمد کوریجہ و برادر ایشان مور دانوار وحدت شہود منبع کمالات علمی و عملی سراپا پاچو حضرت قاضی صاحب قاضی عاقل محمد قدس سره در آن ہنگامه حاضر بودند و گیر علمای کرام - چنانچه مولوی صاحب مولوی احمد واعظ (۷۸)

و حاجی محمد اکرم (۷۹) و حافظ احمد خلف حافظ اسماعیل جیو (۱۸۰) و گیر علماء مقدار زیاده از هزار حاضر شدند و شخصی شیخ مرائی محمد فاضل [نام] جنوی (۱۸۱) در آن ہنگامه نشسته [و] کمال خود بداین صورت ظاہری کرد که: مریدان او بر مدیح نبوی و مولود شریف صلی اللہ علیہ وسلم مستی شدند و

قصی نمودند و هر کس از عوام پیش اوی نشست، سمجھ صددانہ خود را بروی آن کسی مالید و فی الحال او را صورت وجود پیدا می شد و ہمگی دروغ بود. در این اشکسی آمده در حضور [عالی] حضرت قبله من [رضی اللہ عنہ] عرض نمود که: من عجب تماشای دیده ام که فقیر ان میان محمد فاضل در وجود حال اندووی هر کس را که سمجھ خود برویش می مالید، در قصی آید - خود بدولت پرسیدند که: این بزرگ از کدام صاحب کمال در کدام سلسلہ ارادت و بیعت دارد؟ بعضی کسان آنجا گفتند که: چندایام بر مزاره بزرگی در ملک خود چله کشیده است و چنان میگوید که: مرا آن بزرگ ارشاد و را حق تعالی و خلافت ارشاد دیگران بمن داده است - خود [بدولت] تبعیم نموده فرمودند که: یکی از شرایط صحیح بیعت و خلافت حیات شیخ است که زنده را ببرده مناسبت نیست - چه او بعالم ارواح رفت و جسمانی را بر روحانی ہرگز نسبت نباشد واستفاده از اہل اللہ که در پرده وصال آنکه کار صاحب نسبت است و آن نسبت بدون دست گرفتن مشانع [زنده] بدست نمی آید - این فائمه از لسان واقعیه بیان حضرت قبله قدس سره شنیده ام و الحمد لله علی ذلک - (۱۸۲)

بازآمدم پذیر مناقب حافظ صاحب مرحوم [رضی اللہ عنہ]

اصل: روزی بندۀ بجهت زیارت مزار حافظ صاحب مرحوم به سلطان پور آمد. چون وضع کرده نزد یک مزار ایشان رسید، خواست که از پایان مزار آمده اقدام بوسی نماید. چون سرگوی گشته هر دوست بپایان مزار دراز کرد، هنوز دست هی من بزار نرسیده بود که: ناگاه از غیب مرا ببالا کشیدند و بآنکه دستی پیدا باشد. چنان واژگونه بر پشت روان شدم که قریب افتاد [بر پشت] گشتم [و] در آن حالت ہوشم از سر برفت و در آن عین بی خودی لفظ: السلام عليکم از زبانم صادر گشت و در گفتن سلام اختیاری نداشم. آنگاه راست قد شده بپایان مزار دست نهاده بوسه دادم و نادم شدم که از من سلام فوت شده بود که: حضرت حافظ صاحب قدس سرہ بکمال کرم خویش [مرا] تنبیه کرده اند. آری اللہ حافظ احوال غلام خویش مستند. گاه گاه باشد که ایشان را بر لغتش خبرداری فرمایند، اما این چنین نوازشات کتر بقوعی آید. [۱۷الف] حق سبحانه [و تعالیٰ] از کرم فیض ایشان در دین دنیا بعید و محروم ندارد. بمنه و فضله و بحرمته النبی و آلہ صلی الله علیہم وسلم.

باید دانست که مقصود اصلی بندۀ از تحریر این رساله آنکه: بعضی مناقب حضرت قبله خود خواجه نور محمد ثانی قدس سرہ بود و آنچه نزد بندۀ بصحت پوسته نوشته ام و مناقب ایشان از تحریر و تقریر خارج اند. چنانکه نواب غازی الدین مجرد مشاهده [صورت] ایشان این آیتة کریمه خوانده بود (۱۸۳) که: ما هدایا بشر ایان هدا الا ملک کریم ○ (۱۸۴) و مولا نا حضرت محبت النبی خواجه غزال الدین [محمد] قدس سرہ هم گرامی داشتند. ایشان را وقتی که حضرت قبله مقدس سرہ با تفاوت زیارت حضرت مولانا صاحب قدس سرہ برگاب مستطاب حضرت قبله عالم [و عالمیان] مهاروی قدس سرہ بدملی شریف تشریف برده بودند. مولانا صاحب قدس سرہ درباره حضرت قبله من قدس سرہ چنین فرمودند که: ما را از چشم ان ایشان عشق بنظرمی آید. (۱۸۵) آری راست فرمودند که: حضرت قبله من اگرچه متفرق وحدت حقیقی بودند، اما وصف جذبه عشق [بر] ایشان از حد قالب بود.

چنانکه اکثر اوقات ساع و جد ایشان بر این بیان عشقی بودی و میاں صاحب میاں غلام محمد ناہر (۱۸۶) [سکنه علی پور ناہر] (۱۸۷) بارها نقل کرده است که هرگاه اتفاقی ملاقات و زیارت ایشان در این نواحی می افتاد و بعد از فراغ نمازِ عشاء که مردمی خفته بود، از خادمان چهار غروشن کنایه بندۀ را بخواند [قصۀ عاشق صدر جهان از جلد اول (۱۸۸) مشنوی رومنی که در آن قصۀ بس غرائب و دقات عشق مذکور است، ماموری فرمودند و من می خواندم و خود بدولت بتوجه تمام ساع نموده حظی وافری گرفته و این معنی بسیار مرتبه از میاں مذکور بواقع آمد که در خدمت ایشان این قصۀ خوانده است.]

وازانیجا است که چون بوقتِ مرض وصال در سیت پور بودند، بیاران وصیت کرده بودند که

بوقتِ وصال [ما] سه امر بجا آرید:

یکی آنکه: قولان را بخواند غزل‌های عشق حاضر آرید.

دوم آنکه: گوسفند در وقت عین زرع ذبح کنید که موحب سهولت سکرات موت است و این بندۀ بحسب فهم قاصر خود چنان بخیال فی آرد که: قصد مبارک آنحضرت [قبله] ایما و مرز بود بقراط کردن چان خود که گویار در این دوست یک گوسفند قربان شده باشد.

سوم آنکه: دوسره نفر از بیاران در آن وقت [حلقه ساخته] ذکر الله الله الله الله کند که خود بدولت تاب ذکر لسانی نداشتند و ضعف بدی بحد کمال رسیده بود، اما چون اتفاقی وصال آنحضرت [قبله] در اثای راه بواقع آمد - بیاران ذکر جهر کردن دو دوام ریگر میسر نشد.

وازن ادب غازی الدین شنیده یاد دارم که وی از زبان محمد بخش (۱۸۹) برادر خوردمیان محمد جوئی نقل می کرد که: قلب پاک حضرت قبله من قدس سرۀ بعد از وصال تا آنکه غسل نداده بودند، در ذکر الله الله الله بود که محمد بخش نزد یک شده ایشان آزاد شنید و دیگران را خبر نبود که در دولت فراق آنحضرت [همکنان در جزع و فزع و اندوه بودند] چون بزد یک شاه بپو (۱۹۰) از برکاره قطب واه غسل دادند، آن ذکر قلمی بس شد و این معنی حرفا است ام بر شهر بعثت مطهره بود که بدین آدمی بمرگ در حکم ناپاکی افتاد - پس آنحضرت از را و دل را کنار نداشت که: اهل اسلام اکثر کشیل الخی

و مثل الغافل كمثل الميت . - پس آنحضرت راعجب مشغول بود که یعنی گاه غفلت برایشان طاری نشد . حق سبحانه و تعالی از فیض ایشان بهره بخواهان رساند که بیا و حق مشغول باشند . (۱۹۱) الحمد لله حمداً كثيراً و الصلوة على نبيه وآلـهـ بـكـرـةـ وـاصـبـلاـ .

تمت بتاریخ ۲۱ شوال ۱۴۸۸ ه

چونکه مرقوم نمودم تمام
هر دو مفظ ز شیخین امام
هاشمی گفت مرا از خوش خوی
زه نکو رخت بتاریخش گوی
۱۴۸۸ ه

حوالی:

(۱) خواجہ نور محمد ثانی المعروف بے خلیفہ صاحب اور خواجہ نارووالہ، نالہ قطب وادہ کے قریب ایک بستی چاہ نارووالہ کے رہنے والے تھے۔ ان کے والد گرامی کا نام مولوی صالح محمد تھا۔ مولوی صاحب، صاحب عرفان بزرگ تھے۔ ان کا مزار فیض آنار بھی حاجی پور میں مریع خلاائق ہے۔

خواجہ نارووالہ فخر جہاں شاہ فخر دہلوی [م ۱۱۹۹ھ] کی ہدایت پر حضور قبلہ عالم [م ۱۲۰۵ھ] کے مرید ہوئے اور سب سے پہلے خلافت پائی۔ وہ ۱۱۹۷ھ میں قبلہ عالم کے حلقہ غلامی میں داخل ہوئے، کیون کہ ان کی وفات [۱۲۰۳ھ] پر قبلہ عالم نے فرمایا: "افسوس کہ مزدوری سی سال ماضائے گردید، یعنی میاں صاحب بوصیاں انجامید۔" [گلشنِ ابرار (قلمی): ص ۲۱۹]

خواجہ نارووالہ سیت پور [منظفر گڑھ] میں علاج کے لیے گئے ہوئے تھے کہ واپسی پر راستے میں ان کا انتقال ہوا۔ لفظ 'چراغ' سے ان کا نہ صال [۱۲۰۳ھ] برآمد ہوتا ہے۔ بعض تذکروں [مثلاً: گلشنِ ابرار] میں ان کا سال و صال ۱۲۰۳ھ بھی لکھا گیا ہے، لیکن یہ درست نہیں۔ ان کے احوال و آثار اور مفہومات کا بنیادی مأخذ خیر الاذکار ہے۔ بعد ازاں چشت کے جن تذکروں میں خواجہ نارووالہ کا ذکر خیر ہوا، وہ خیر الاذکار کی مہک اور رعنائی سے معطراں۔

مناقب المحبوبین کے مؤلف حاجی نجم الدین اور صاحب گلشنِ ابرار نے ان کے چار خلفاء [مولوی عبد اللہ خان چاندیہ بلوج، مولوی محمد حسن راجن پوری، مولوی نور محمد برڑہ محمد پوری اور مولوی ابو بکر حاجی پوری] کا تذکرہ کیا ہے، جب کہ تاریخہ مشائیخ چشت میں مولوی محمد گھلوی (مؤلف: خیر الاذکار) کو بھی ان کے خلفاء میں شمار کیا گیا ہے، لیکن کسی قدیم اور مستند مأخذ سے اس کی تصدیق نہیں ہوتی۔

(۲) قطب الاقطاب خواجہ قطب الدین بختیار کاگی [م ۱۲۲۷ھ] اکابر حضرت نظام

الدین اولیا [م ۱۹۰۷ھ] اور مخدوم علاء الدین علی احمد صابر کلیری [م ۱۹۰۶ھ] کے پیر و مرشد، شیخ کبیر اور شیخ الاسلام والمسلمین خواجہ فرید الحق والدین گنج شکر [م ۱۹۰۷ھ] کے تفصیلی احوال و آثار کے لیے ملاحظہ ہوں: فوائد الفواد (حسن بجزی)، سیر الاولیاء [امیر خورد]، اخبار الاخبار [شیخ عبدالحق محدث دہلوی] جواہر فریدی [مولوی علی اصغر چشتی]، مخزنِ چشت [مولوی امام بخش مہاروی]، مناقب المحبوبین [حاجی ششم الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]

[احمد پوری]

(۳) قبلہ عالم خواجہ نور محمد مہاروی [م ۱۹۰۵ھ] فخر جہاں شاہ فخر الدین محمد دہلوی کے خلیفہ اجل..... رک: خلاصۃ الفوائد [قاضی محمد عمر حکیم]، خیر الاذکار [مولوی محمد گھلوی]، گلشنِ ابوار [مولوی امام بخش مہاروی]، مخزنِ چشت [مولوی امام بخش مہاروی]، مناقب المحبوبین [حاجی ششم الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]، تاریخ مشائخ چشت [پروفیسر خلیق احمد نظامی]

(۴) حافظ محمد، سلطان پور [منظفر گڑھ] کے متوطن تھے۔ قبلہ عالم اور خواجہ نور محمد ثانی سے بے پناہ عقیدت اور ارادت رکھتے تھے۔ وہ شاہ فخر الدین محمد دہلوی کے مرید تھے اور خلیفہ بھی۔ مناقب المحبوبین کے علاوہ کسی دوسرے تذکرے یا مفہوماتی مجموعے میں ان کی خلافت کا تذکرہ نہیں ہوا۔ البتہ خیر الاذکار میں پوری ایک فصل ان کے احوال اور مقامات سے متعلق ہے اور یہی فصل ان کے احوال و آثار کا واحد مأخذ ہے۔ وہ بہت باکمال اور صاحب عرفان بزرگ تھے۔ ان کا نہ وصال معلوم نہیں۔ البتہ خیر الاذکار سے اتنا ضرور معلوم ہوتا ہے کہ وہ شاہ فخر دہلوی [م ۱۹۰۲ھ] کی رحلت کے بعد اور خواجہ نور محمد ثانی [م ۱۹۰۴ھ] کی زندگی میں واصل بحق ہوئے۔ ان کا مزار شریف سلطان پور میں ہے۔

(۵) نالہ قطب وادہ..... یہستی نار و والہ کے قریب ہے۔ کبھی یہ علاقہ ذریہ غازی خان میں

شامل تھا، لیکن آج کل ضلع راجن پور کی عمل داری میں ہے۔

(۶) خواجہ نظام الدین ہورنگ آبادی کے خلیفہ اور سلسلہ چشتیہ کے مجدد.....نظام العقائد اور فخر الحسن کے مصنف فخر جہاں مولانا فخر الدین محمد دہلوی [م ۱۹۹ھ].....تفصیلی احوال و مناقب کے لیے ملاحظہ ہوں: شجرۃ الانوار [مولوی رحیم بخش فخری]، مناقب فخریہ [نواب غازی الدین خان نظام]، فخر الطالبین [سید نور الدین حسینی]، فوائد فخریہ [میر عیوض علی]، مشنوی فخریہ النظام [نواب غازی الدین خان نظام]، خلاصۃ الفوائد [قاضی محمد عمر حکیم]، مخزن چشت [مولوی امام بخش مہاروی]، مناقب المحبوبین [حاجی محمد الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]، تاریخ مشائیخ چشت [پروفیسر خلیق احمد نظامی]

(۷) میاں آدم جیو، شاہ فخر جہاں کے مرید تھے۔ وہ دو تین بار زیارت اور فیضِ صحت کے لیے اپنے پیر و مرشد کی خدمت میں دلی گئے۔ خیر الاذکار کی اس حکایت سے مکشف ہوتا ہے کہ وہ ملتان یا اس کے گرد و نواح کے رہنے والے تھے۔

(۸) مائی ہیر کامزار مبارک جھنگ شہر میں ہے۔

(۹) پر صغیر پاک و ہند میں سلسلہ چشتیہ کے مرخیل، ناسبر رسول فی الہند، خواجہ خواجہ گاہ، خواجہ غریب نواز، خواجہ بزرگ حضرت میعنی الحق والدین چشتی اجمیری [م ۶۳۳ھ].....احوال اور تعلیمات کے لیے ملاحظہ فرمائیں: سرورد الصدور و نور البدور [حجی الدین عبدالقدار الخطاب بہ سعیدی بزرگ]، سیر الاولیاء [امیر خورد]، اخبار الاخبار [شیخ عبدالحق محمد دہلوی]، جواہر فریدی [مولوی علی اصغر چشتی]، شجرۃ الانوار [مولوی رحیم بخش فخری]، مخزن چشت [مولوی امام بخش مہاروی]، مناقب المحبوبین [حاجی محمد الدین]، مناقب الحبیب [حاجی محمد الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]

(۱۰) علی بخش شاہ، سید ظفر علی شاہ کے صاحزاں سے احادیث و محدثین اور خواجہ

بزرگ کی بارگاہ عرش مقام کے خادم..... دلی میں مولانا فخر جہاں کی خانقاہ کے حاضر باش اور اس مجموعے میں شامل دو واقعات کے راوی

(۱۱) سید ظفر علی شاہ، بارگاہ خواجہ غریب نواز کے خادم اور مولانا فخر جہاں کے ارادت کیش

(۱۲) بہارستان مولانا جامی کی تصنیف لطیف ہے۔

(۱۳) شیخ مرائی اجمیر اور اس کے گرد نواح میں ڈہدادھاری کے نام سے مقبول تھا۔ سید ظفر علی شاہ [خادم درگاہ خواجہ غریب نواز] کی وساطت سے شاہ فخر جہاں کی مجلس میں حاضر ہوا اور اپنی ظاہر پرستی کی پاداش میں ایک حیرت انگیز واقعہ کا نشانہ بنा۔

(۱۴) مولوی عبداللہ خان چاندیہ بلوچ، خواجہ نارووالہ کے مرید اور خلیفہ تھے۔ گلشنِ ابرار کے مؤلف مولوی امام بخش مہاروی نے لکھا ہے کہ: ”خلیفہ مطلق و قائم مقام بر حق حضرت عبداللہ خان چاندیہ بلوچ ساکن ڈیرہ غازی خان کر تو صیفیش از حد تحریر و تقریر بیرون و افزودن است و کشو دکارش در حین حیات بخش پہ تمام رسیدہ بود کہ بعد وصال مبارک شیخ خود محتاج بر شیخ دیگر نبود۔

رحمۃ اللہ علیہ۔“ [گلشنِ ابرار (تلہی): ص ۲۲۲]

(۱۵) بابا فرید گنج شکر کے مرید و خلیفہ اور حضرت نصیر الدین چراغ دہلوی اور امیر خرو کے پیر و مرشد، حضور نظام الدین اولیاء [م ۷۲۵ھ]..... تفصیل احوال اور تعلیمات کے لیے دیکھیے: فوائد الفواد [حسن جزوی]، سیر الاولیاء [امیر خورد]، خیر المجالس [مولانا حمید قلندر]، اخبار الاخبار [شاہ عبدالحق محدث دہلوی]، جواہر فریدی [مولوی علی اصغر چشتی]، مخزن چشت [امام بخش مہاروی]، هجۃ الانوار [مولوی رحیم بخش فخری]، مناقب المحبوبین [حامی نجم الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]، حضرت نظام الدین اولیاء: حیات اور تعلیمات [پروفیسر محمد جبیب]

(۱۶) حضرت نظام الدین اولیاء کے خلیفہ اعظم خواجہ نصیر الدین چراغ دہلوی [م ۷۲۵ھ]

رک: سیر الاولیاء [امیر خود]، خیرالمجالس [مولانا حمید قلندر]، اخبار الاخیار [شah عبدالحق محدث دہلوی]، جواہر فریدی [مولوی علی اصغر چشتی]، شجرۃ الانوار [مولوی رحیم بخش فخری]، مناقب المحبوبین [حاجی نجم الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]، مخزنِ چشت [مولوی امام بخش مہاروی]

(۱۷) خواجہ عثمان ہروی، حضرت حاجی شریف زندنی کے خلیفہ اکبر اور خواجہ غریب نواز کے پیر و مرشد ..... ۲۰ھ میں واصل بھت ہوئے اور کمہ معظمه میں ان کا مزار اقدس زیارت گاہ عالم ہے۔..... رک: اخبار الاخیار [شah عبدالحق محدث دہلوی]، جواہر فریدی [مولوی علی اصغر چشتی]، شجرۃ الانوار [مولوی رحیم بخش فخری]، مناقب المحبوبین [حاجی نجم الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]، مخزنِ چشت [مولوی امام بخش مہاروی]

(۱۸) قطب الحق والدین بن خواجہ کمال الدین، اوش کے متون تھے۔ خواجہ خواجہ گان خواجہ معین الدین چشتی اجmirی سے خلافت پائی۔ ۲۳۳ھ میں رحلت فرمائی۔ مزارہ انوار دہلی میں مرچھ خلاق ہے۔..... رک: اخبار الاخیار [شah عبدالحق محدث دہلوی]، جواہر فریدی [مولوی علی اصغر چشتی]، شجرۃ الانوار [مولوی رحیم بخش فخری]، مناقب المحبوبین [حاجی نجم الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]، مخزنِ چشت [مولوی امام بخش مہاروی]

(۱۹) یہ واقعہ مناقب المحبوبین [lahoraiyahish] کے ص ۹۸-۹۹ پر قل ہوا۔

(۲۰) اس واقعے سے ترقی مرید کا اثبات ہوتا ہے یا نہیں، پیر و مرشد کی محربانی اور کرم کا اظہار بہر حال ہو رہا ہے۔

(۲۱) مولوی محمد محلوی ۱۲۰۳ھ میں اپنے گاؤں محلوں میں ہم تھے۔ جب خواجہ نارووالہ کا راستے میں انتقال ہوا تو وہ اس قاتلے میں شامل نہ تھے، جو خواجہ موصوف کے امدادیت پورے

واپس آرہا تھا۔ مولوی گھلوی کو بعد میں اس سانچے کی خبر ہوئی۔ وہ ۱۲ جمادی الاول ۱۲۰۳ھ کو حاجی پور پہنچے۔ اس روز خواجہ نارووالہ کو انتقال فرمائے چھڑا دن تھا۔

(۲۲) مولوی عبد اللہ خان [خلیفۃ اکبر خواجہ نارووالہ] بھی اپنے مرشد کے انتقال کے وقت موجود نہ تھے۔ وہ آٹھ دس دنوں بعد حاجی پور تشریف لائے اور اپنے شیخ کے مزار پر انوار کی زیارت سے فیض یاب ہوئے۔

(۲۳) فارسی اوپیات کے بے عدیل اور بے مثال شاعر اور نثر نگار..... سلسلہ نقشبندیہ کے عظیم صوفی مولانا عبدالرحمن جامی [م ۸۹۸ھ]

(۲۴) گلشنِ ابرار [قلی] کے ص ۷۶ پر یہ واقعہ نقل ہوا۔

(۲۵) قبلۃ عالم کے خلیفۃ اجل، خواجہ محمد سلیمان تونسی المعروف خواجہ پیر پٹھان غریب نواز [م ۷۷ھ ۱۸۵۰ء]..... رک: منتخب المناقب [مولوی یار محمد ساکن بنڈی]، گلشنِ اسرار [میاں محمد درزی]، نافع السالکین [مولوی امام الدین]، التخاہب گلشنِ اسرار [مولوی خدا بخش چوہان]، ملفوظ شریف [مولوی غلام حیدر]، مناقب سلیمانی [مولوی غلام محمد خان]، خاتمہ سلیمانی [مولوی صالح محمد تونسی]، غذاء المحبین و سم المعاندین [مولوی نور محمد مکھڈی]، مخزنِ چشت [مولوی امام بخش مہاروی]، مناقب المحبوبین [حاجی محمد الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]، تاریخ مشائخ چشت [پروفیسر خلیق احمد نظامی]

(۲۶) گلشنِ ابرار [قلی] کے ص ۷۶-۷۸ پر اس واقعہ کا تذکرہ ہوا۔

(۲۷) القيمة: ۲۹

(۲۸) گلشنِ ابرار [قلی] کے ص ۷۹ پر یہ واقعہ مرقوم ہے۔

(۲۹) نواب غازی الدین خان نظام، شاہ فخر دہلوی کے مرید اور قبلۃ عالم خواجہ نور محمد مہاروی

کے خلیفہ تھے۔ ان کے دادا نظام الملک آصف جاہ اول بھی سلسلہ چشتیہ میں مولانا نظام الدین اور نگ آبادی سے بیعت رکھتے تھے۔ انہوں نے اپنے پیر و مرشد کے احوال و مناقب میں رہنمائی گلستانِ ارم کے عنوان سے ایک کتاب بھی لکھی۔

نواب غازی الدین نظام حادثات زمانہ کے باعث دہلی چھوڑ کر قبلہ عالم کے حضور مہار شریف میں پناہ گزیں ہوئے۔ انہوں نے مناقب فخریہ اور مشنوی فخریہ النظام میں اپنے شیخ کے احوال اور مناقب لکھے۔ وہ پاک پتن میں آسودہ خاک ہیں۔ خواجہ حسن نظامی ثانی نے غلطی سے دہلی کو ان کا مدفن قرار دیا ہے۔ [ماہنامہ مسندادی، نئی دہلی: جلد ۱۲، شمارہ ۱۱، ص ۲۲] متذکرہ بالا کتابوں کے علاوہ انہوں نے اسماء الابرار کے عنوان سے بھی ایک کتاب تحریر فرمائی۔ وہ قادر الکلام شاعر بھی تھے جو ان کی غزلیں، قصیدے اور مشنویاں ان کی پختہ کاری اور قادر الکلامی پر گواہ ہیں۔ حیدر آباد دکن سے ان کا دیوان بھی اشاعت پذیر ہو چکا ہے۔

(۳۰) مخزنِ چشت کے مؤلف نے لکھا ہے کہ: ”فرسانہ بکسر ر فا و سکون سین مہملہ و نون مفتوحہ و فای در آخر در لغت بمعنی شب نوروز و در بنجا عالم سلطان مراد است۔“ [ص ۱۱۵]، جب کہ قبلہ عالم نے اس کو فرشتافہ [فتح فا و کسر ر ای مہملہ و سکون شین مجسہ و تھی فو قانیہ مٹمات و فای در آخر] بتایا ہے۔

(۳۱) مولوی عبدالغفور لاری، مولانا عبد الرحمن چامی کے خواہر زادے اور اپنے وقت کے عالمِ اجل..... انہوں نے نفحات الانس پر حاشیہ آرائی کی۔

(۳۲) نفحات الانس سیکڑوں علماء مشائخ کے احوال و مناقب پر مشتمل مولانا جامی کا بے نظیر تذکرہ..... مولوی عبدالغفور نے اس پر حاشیہ تحریر کیا۔ وہ حاشیہ کی مختلف زبانوں میں اس کتاب کے ترجمے ہوئے۔ اپنے موضوع پر نہایت ہی متفہول اور مستدلّاب ہے۔

(۳۳) خیر الاذکار نئی اجمل اور نئی پیغمبر رونمہ رسمی کے

بکر اول و فتح نون منسوب است بہ دینور کہ نام شہری است بکوہستان درمیان ہمدان و بغداد۔“

[بحوالہ عبدالغفور حاشیہ نفحات الانس]

(۳۴) مشاود علو دینوری، خواجہ امین الدین ابی ہمیرۃ البصری کے خلیفہ اعظم تھے۔ ۲۹۹ھ میں وفات پائی۔..... رک نفحات الانس [مولانا عبد الرحمن جامی]، سیر الاولیاء [امیر خورد]، مرأۃ الاسرار [مولوی عبد الرحمن چشتی]، مخزنِ چشت [مولوی امام بخش مباروی]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]، مناقب المحبوبین [حاجی نجم الدین]

(۳۵) منتخب اللغات سید عبدالرشید ٹھٹھوی کی لفت۔..... یہ لفت ۱۰۳۶ھ میں مرتب ہوئی۔ مؤلف نے اس کا نام منتخب اللغات شاہ جهانی رکھا۔ ان کا اصل کارنامہ فرهنگ رشیدی کی ترتیب و تہذیب ہے۔ اس کے علاوہ سالہ مغیرات اور سالہ معرفات بھی ان کی تالیفات ہیں۔ [ما خوازاز رسالہ معرفات رشیدی: ڈاکٹر عبدالستار صدیقی روڈاکٹر مظہر محمود شیرانی: کراچی، ادارہ یادگارِ غالب: بار اول ۲۰۰۳ء]

(۳۶) صاحب شان و شکوه، منصف اور عادل حکمران

(۳۷) سید حسن خواجہ بزرگ معین الحق والدین کے والد بزرگوار

(۳۸) اجودھن کے بجائے پاک پتن اکبر اعظم کے زمانے میں معروف ہوا۔ تمام قدیم کتابوں میں اجودھن آیا ہے۔

(۳۹) مناقب المحبوبین کے ص ۹۹ تا ۱۰۵ اور گلشنِ ابرار ۷۸۷ پر خیرالاذکار کے ان مندرجات کی تفصیل ملتی ہے۔

(۴۰) خواجہ مودود چشتی کا اسم گرامی قطب الدین تھا۔ وہ اپنے والد ماجد خواجہ ابو یوسف چشتی کے خلیفہ اعظم تھے۔ ۵۲۷ھ میں عالم بغا کی جانب مراجعت فرمائی اور چشت میں مدفن ہوئے۔ رک نفحات الانس [مولانا عبد الرحمن جامی]، جواہرِ فریدی [مولوی علی اصغر چشتی]،

شجرة الانوار [مولوی رحیم بخش فخری]، مخزن چشت [مولوی امام بخش مہاروی]، مناقب المحبوبین [حاجی نجم الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]

(۲۱) خواجہ ناصر الدین ابو یوسف محمد سمعان، سید ابراہیم کے فرزید ارجمند تھے۔ انہیں اپنے امام خواجہ ابو محمد چشتی سے مسید ارشاد و دیعت ہوئی۔ ۳۵۹ھ میں واصل بحق ہوئے۔ مزار پر انوار چشت میں مرچ خلاقت ہے۔..... رک: جواہرِ فریدی [مولوی علی اصغر چشتی]، شجرة الانوار [مولوی رحیم بخش فخری]، مخزن چشت [مولوی امام بخش مہاروی]، مناقب المحبوبین [حاجی نجم الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]

(۲۲) خواجہ ابو محمد چشتی اپنے والدِ گرامی خواجہ احمد چشتی کے خلیفہ تھے۔ ۳۲۱ھ میں وفات پائی۔ مزار شریف چشت میں ہے۔..... رک: جواہرِ فریدی [مولوی علی اصغر چشتی]، شجرة الانوار [مولوی رحیم بخش فخری]، مخزن چشت [مولوی امام بخش مہاروی]، مناقب المحبوبین [حاجی نجم الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]

(۲۳) قدوة الدین ابی احمد بن فرشافۃ الحشتنی، خواجہ ابو سلطن چشتی کے خلیفہ اعظم تھے۔ ۳۵۵ھ میں رحلت فرمائی اور چشت میں مدفون ہوئے۔..... رک: جواہرِ فریدی [مولوی علی اصغر چشتی]، شجرة الانوار [مولوی رحیم بخش فخری]، مخزن چشت [مولوی امام بخش مہاروی]، مناقب المحبوبین [حاجی نجم الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]

(۲۴) سریسلہ چشتیاں ابو سلطن شامی چشتی، خواجہ مشادر دینوری کے خلیفہ اعظم تھے۔ انہیں اپنے شیخ نے چشتی کا القب عطا فرمایا۔ وہ ملک شام کے متواتر تھے۔ مزار شریف علہ [شام] میں ہے۔..... رک: جواہرِ فریدی [مولوی علی اصغر چشتی]، شجرة الانوار [مولوی رحیم بخش فخری]، مخزن چشت [مولوی امام بخش مہاروی]، مناقب المحبوبین [حاجی نجم الدین]

الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]

(۲۵) شیخ بیجی مدفی اپنے دادا شیخ محمد کے خلیفہ اکبر تھے۔ ۱۱۲۲ھ میں راعی ملک عدم ہوئے اور مدفی رسول میں آسودہ خاک ہیں۔ ..... رک: مفتاح الکرامات [شیخ محمد فاضل]، مخزن چشت [مولوی امام بخش مہاروی]، مناقب المحبوبین [حاجی نجم الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]

(۲۶) مظہر اللہ الدائم الصمد شیخ محمد اپنے والد بزرگوار شیخ حسن محمد کے خلیفہ تھے۔ اصل نام شمس الدین اور لقب محمد تھا۔ انہوں نے بیالیس کتابیں تصنیف کیں، جن میں تفسیر محمدی کو بے پناہ شہرت نصیب ہوئی۔ ۱۰۳۱ھ میں وفات پائی۔ مزار شریف احمد آباد میں ہے۔ ..... رک: مخزن چشت [مولوی امام بخش مہاروی]، مناقب المحبوبین [حاجی نجم الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]

(۲۷) شیخ محمد کا اصل نام شیخ نصیر تھا۔ وہ شیخ احمد کے صاحب زادے اور شیخ جمال الدین المعروف پر شیخ جمن کے خلیفہ اعظم تھے۔ ۹۸۲ھ میں وفات پائی۔ مزار پر انوار احمد آباد میں ہے۔ ..... رک: مجالسِ حسنہ [شیخ محمد]، مخزن چشت [مولوی امام بخش مہاروی]، مناقب المحبوبین [حاجی نجم الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]

(۲۸) شیخ جمال الدین المعروف پر شیخ جمن، شیخ محمود راجن کے خلیفہ اعظم تھے۔ انہوں نے ۹۲۰ھ میں وفات پائی اور احمد آباد میں مدفن ہوئے۔ ..... رک: مجالسِ حسنہ [شیخ محمد]، مخزن چشت [مولوی امام بخش مہاروی]، مناقب المحبوبین [حاجی نجم الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]

(۲۹) شیخ محمود راجن نے اپنے والد گرامی خواجہ علم الحق والدین سے خلافت پائی۔ ۹۰۰ھ میں رحلت فرمائی۔ ..... رک: مجالسِ حسنہ [شیخ محمد]، مخزن چشت [مولوی امام بخش

[مہاروی]، مناقب المحبوبین [حاجی نجم الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی کل محمد احمد پوری]

(۵۰) یہاں مؤلف خیر الاذکار سے صوفیائے چشت کے سلسلہ انساب کی تریقیم میں تاج ہوا۔ حاجی نجم الدین نے مولوی محمد محلوی کی اس غلطی پر گرفت کرتے ہوئے لکھا ہے کہ: ”کاتب الحروف گوید کہ انبار اوی را غلطی افراطہ است و در شنیدن وی سہوا قادہ است، و رفع حضرت قبلہ عالم این چشین الفاظ غلط نہ فرمودندی، زیرا کہ حق تعالیٰ او شان را عالم ظاہر و باطن کرده بود اگر بر تقریر این مقولہ حضرت قبلہ عالم است، پس گمان کردہ شود حمل کردہ آئید بر استغراق آنحضرت عدم وقوف از حالات انساب در آن حالت کہ الہ اللہ رامی شود.....اما حقیقت نسب شیخان عظام مذکورین و موصوفین ایسیست کہ حضرت خواجہ معین الدین و حضرت خواجہ قطب الدین و حضرت نظام الدین محبوب اللہی ہمہ ساداتی حسینی بودہ اند، اما حضرت شیخ شکر و حضرت شیخ نصیر الدین واز حضرت شیخ کمال الدین علامہ تا حضرت شیخی مدینی ہمہ شیخ فاروقی بودہ اند و حضرت شیخ کلیم اللہ جہاں آبادی و شیخ نظام الدین اور شیخ آبادی ہر دواز اولاد صدیق اکبر اند۔“ [مناقب المحبوبین: ص ۱۰۰]

(۵۱) سلسلہ چشتیہ کے مجدد اور حضرت شیخی مدینی کے خلیفہ اعظم، شاہ کلیم اللہ جہاں آبادی [۱۱۲۲ھ ..... رک: مجالس کلیمی] [خواجہ کامگار خان]، شجرۃ الانوار [مولوی رحیم بخش فخری]، مناقب المحبوبین [حاجی نجم الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی کل محمد احمد پوری]، مخزن چشت [مولوی امام بخش مہاروی]، تاریخ مشائخ چشت [پروفیسر خلیفہ احمد ظافی]

(۵۲) شاہ کلیم اللہ جہاں آبادی کے خلیفہ اعظم اور شاہ شکر و ملوی کے بھروسہ، حضور نظام الدین اور شیخ آبادی [۱۱۲۳ھ ..... منقول احوال اور تحریکات سے لے لیکے]، دلیل گلستان ارم [نظام الملک آصف جاہ اول] [حسن الصلح]

الأنوار [مولوی رحیم بخش فخری]، مناقب المحبوبین [حاجی نجم الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]، مخزنِ چشت [مولوی امام بخش مہاروی]، تاریخ مشائخ چشت [پروفیسر خلیق احمد نظاہی]

(۵۳) خواجہ سراج الحق، خواجہ کمال الدین علامہ کے صاحبزادے اور خلیفہ اعظم تھے۔ ۷۸۱ھ میں وفات پائی۔ مزار مبارک گجرات میں ہے۔..... رک: مجالسِ حسنہ [شیخ محمد]، مخزنِ چشت [مولوی امام بخش مہاروی]، مناقب المحبوبین [حاجی نجم الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]

(۵۴) مناقب المحبوبین کے ص ۱۰۰ اور گلشنِ ابوار کے ص ۹۷ پر خیرالاذکار کا یہ اقتباس لبق ہوا۔

(۵۵) میاں محمد یار، مہار خاندان کے فرد تھے۔ انھیں خواجہ نارو والہ سے بیعت کا شرف حاصل تھا۔ وہ مولوی محمد گھلوی کے عزیز ترین دوستوں میں سے تھے۔ موصوف نے خیرالاذکار میں انھیں یارِ عاز اور دوستِ نعمگزار لکھا ہے، جس سے دونوں کے مابین محبت اور بے تکلفانہ روابط کا اندازہ ہوتا ہے۔ یہ دونوں دوست، پیر بھائی ہونے کے ساتھ ساتھ ہم سبق بھی تھے۔ انھیں اپنے پیر درشد سے شرح لمعات پڑھنے کا اعزاز بھی حاصل تھا۔

(۵۶) مولانا حاجی نے فخر الدین عراقی کی کتاب لمعات کی اشاعتہ اللمعات کے عنوان سے شرح لکھی۔

(۵۷) مولوی غلام علی، مہار شریف میں قبلۃ عالم کی مسجد میں پیش امام تھے۔

(۵۸) میاں محمد مسعود، حافظ محمد سلطان پوری کے فرزدہ ارجمند تھے۔ مؤلف خیرالاذکار جب ہمیں بار مہار شریف گئے۔ ان دونوں حافظ صاحب اور میاں محمد مسعود بھی وہاں مقیم تھے۔ میاں مسعود کم سن تھے۔ مولوی محمد گھلوی اپنی بیماری کی وجہ سے جب مہار شریف سے اپنے گمرا [گملواد] میں

کی طرف روانہ ہوئے، تو وہ انھیں بھی گھر چھوڑنے کے لیے اپنے ساتھ لے گئے، کیونکہ سلطان پور، گھلوال کے راستے میں تھا۔

(۵۹) یہ مسئلہ قدرے مختلف منظرنامے کے ساتھ گلشنہ ابوار کے ص ۸۲-۸۳ پر قلم ہوا۔

(۶۰) مؤلف گلشنہ ابوار نے اس شخص کا نام میاں محمد اکبر لکھا ہے۔ وہ قبلہ عالم کے مرید تھے۔ رک: ص ۷۰۔

(۶۱) گلشنہ ابوار میں یہ واقعہ ص ۷۰ کے، مناقب المحبوبین میں ص ۱۰ اور مخزن چشت کے ص ۲۷۲ پر مذکور ہوا۔

(۶۲) قاضی عاقل محمد، قبلہ عالم کے خلیفہ اجل تھے۔ وہ ۱۲۲۹ھ کو شدائی میں واصل بحق ہوئے۔ ان کے جسم اطہر کو کوت مٹھن لا کر دفن کیا گیا۔۔۔۔۔ رک: مناقب فریدی [احمد اختر مرزا]، مناقب المحبوبین [حامی حجم الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]، مخزن چشت [مولوی امام بخش مہاروی]، تاریخ مشائیخ چشت [پروفیسر خلیق احمد نظامی]

(۶۳) میاں احمد علی، قاضی عاقل محمد کے صاحبزادے اور جانشین تھے۔ وہ اپنے وقت کے جید عالم تھے۔ انھوں نے ۱۲۳۱ھ میں وفات پائی اور کوت مٹھن میں آسودہ خاک ہوئے۔۔۔۔۔ رک: مناقب فریدی [احمد اختر مرزا]، مناقب المحبوبین [حامی حجم الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]، مخزن چشت [مولوی امام بخش مہاروی]، تاریخ مشائیخ چشت [پروفیسر خلیق احمد نظامی]

(۶۴) میاں محمد شریف، قاضی عاقل محمد کے والد اور صاحب کمال برادر ہے۔

(۶۵) خیرالاذکار کے دیگر نسخوں اور معاصر تذکارہ میں اس کا نام مولوی احمدی را مذکور آیا ہے۔ خیرالاذکار کے مؤلف نے اسیں باہمی علاوہ مذکور کیا ہے۔

کہا ہے۔

- (۶۶) یہ واقعہ مناقب المحبوبین کے ص ۱۰۲-۱۰۱ پر لقیل ہوا۔
- (۶۷) سلسلہ قادریہ کے سرخیل، غوث اعظم اور شیخ اجل سید عبدالقادر جیلانی [م ۵۵۶۲] کی تحریر ہے۔
- (۶۸) غنیۃ الطالبین متصوفانہ ادب کی اہم ترین کتاب ہے۔
- (۶۹) غنیۃ الطالبین [متجمہ مولانا راغب رحمانی دہلوی: مطبوعہ اذنشیں اکیڈمی، کراچی: ۱۹۸۹ء] کے متن اور ترجمے میں غوث اعظم کا یہ قول موجود ہے۔
- (۷۰) گڑھی اختیار خان، خانپور [ضلع رحیم یار خان] سے تیرہ کلومیٹر کے فاصلے پر مغرب کی طرف ایک تاریخی قصبه ہے۔ یہاں سلسلہ چشتیہ کے دو بزرگوں [خواجہ محمد یار فریدی اور خواجہ غلام نازک فریدی] کے مزارات مریض خلائق ہیں۔ قدیم کتابوں میں گڑھی اختیار خان کو گڑھی اختیار خان کو رائی بھی لکھا جاتا رہا ہے۔
- (۷۱) ”حضرت قبلہ من سخن برائیں مقرر شد“ بجائے ”قبلہ عالم سخن برائیں مقرر شد“۔ [بحوالہ: خیر الاذکار نسخہ اجمل نسخہ پنجاب یونیورسٹی]
- (۷۲) المرسلات: ۳۳:
- (۷۳) یہ مسئلہ مناقب المحبوبین کے ص ۱۰۱ اور مخزنِ چشت کے ص ۳۷۰-۳۷۱ پر لقیل ہوا۔
- (۷۴) میاں غلام محمد، مؤلف خیر الاذکار کے والد گرامی تھے۔
- (۷۵) یہ شعر مشنوی مولانا روم کا ہے۔
- (۷۶) لزہہ الارواح تصوف کی معروف کتاب ہے۔
- (۷۷) عوارف المعارف شیخ شیوخ العالم حضرت شہاب الدین سہروردی [م ۵۳۲] کی شہرہ آفاق کتاب..... اصلًا عربی میں ہے۔ دنیا کی کئی زبانوں میں اس کے ترجمے موجود ہیں۔

چشتیہ سلسلے کی خانقاہوں میں صدیوں تک اس کتاب کا درس ہوتا رہا ہے۔

(۷۸) نکسن اور کریم زمانی کے مرتبہ نسخوں میں ان اشعار کا متن یوں ہے:

سر شکستہ نیست این سر را میند
یک دو روزی جہد کن باقی بخند
ہرچہ غیر شورش و دیوانگی ست
اندرین رہ دوری و بیگانگی ست۔

[مشنوی معنوی مرتبہ: نکسن: تہران، نشر انتشاراتِ گلی: ۱۳۷۲ھ/ شرح جامع مشود
معنوی: کریم زمانی: تہران، انتشاراتِ اطلاعات میرداد: ۱۳۷۸ھ]

(۷۹) یہ خط خواجہ نارووالہ کے احوال کے ضمن میں تکملہ سیر الاولیاء کے ص ۱۳۱-۱۳۲
پرقل ہوا۔ [مطبوعہ از: رضوی پریس، دہلی: ۱۳۱۲ھ]

(۸۰) میاں موسیٰ، مولوی محمد گھلوی کی زیرِ نگرانی دینی علم کی تحصیل میں معروف تھے۔ آثار
سے معلوم ہوتا ہے کہ وہ خواجہ نارووالہ کے مرید تھے۔ خواجہ صاحب نے انھیں تحصیل علم کے لیے
ایک وظیفہ بھی بتایا تھا۔

(۸۱) خواجہ نارووالہ نے اپنے خط میں غلام رسول کو سلام لکھا تھا۔ وہ یقیناً خواجہ صاحب کے
حلقة اثر میں تھے، لیکن خبیوالاذکار کے مندرجات سے ان کے کردار پر کوئی روشنی نہیں پڑتی۔

(۸۲) میاں احمد جیو کے کوائف حیات معلوم نہیں ہو سکے، لیکن خبیوالاذکار سے اتنا اندازہ
ضرور ہوتا ہے کہ وہ بھی اس سلسلہ فکر و یقین سے متعلق تھے۔

(۸۳) المومن: ۳۳

(۸۴) یہ واقعہ گلشن ابرار میں بھی لقل ہوا ریک ہے (۱۳۲۰ھ) کا اردو ترجمہ اولیا یہ
پاکستان کی جلد دوم کے ص ۱۳۲ پر آیا ہے۔

(۸۵) گلشنِ ابرار کے ص ۱۷ پر یہ واقعہ اس طرح آیا ہے: ”یک مرتبہ حضرت خلیفہ صاحب خواجہ نور محمد ثانی نارو وال رحمۃ اللہ علیہ پاپیادہ بہ مہار شریف بخدمت آن عنصر لطیف حضرت قبلۃ عالم رضی اللہ تعالیٰ عنہ آمدہ سعادتِ اقدام بوسی حصول نمود۔ شخصی از حاضرانِ محفل قدس مشاکل ازو پرسید کہ: بے سواری آمدہ ای خواہ پیادہ؟ بدرو جواب فرمود کہ: پیادہ۔ ہمون کس گفت کہ: چرا تدارک سواری نہ فرمودہ اید؟ خود بدولت حضرت قبلۃ عالم رضی اللہ تعالیٰ عنہ فی الفور از زبان فیض نوایاں فرمود:

شوق طافِ کعبہ چو در دامت گرفت
تمیر زاد و راحله شد شد نشد نشد

اسی طرح مناقب المحبوبین میں حاجی نجم الدین نے رسالہ اسرار الکمالیہ کے حوالے سے یوں لکھا ہے: ”وقیٰ حضرت نارو والہ صاحب بخدمت حضرت قبلۃ عالم آمدند، کسی پرسید کہ سوار آمدہ اید یا پیادہ؟ فرمودند: پیادہ آمدہ ام۔ حاضران گفتند کہ: تمیر سواری چرا انکر دید؟ فی الحال قبلۃ عالم این بیتِ احمد جام خواندند:

شوق طافِ کعبہ چو در دامت گرفت
تمیر زاد و راحله شد شد نشد نشد

[ص: ۱۱۲]

(۸۶) گلشنِ ابرار کے مرتب نے یہ واقعہ اس طرح نقل کیا: ”وہم روزی کیکی از غلامی از غلامان حضور عالی بخدمت عرض نمود کہ: من.....“ [ص ۱۷] مولوی امام بخش نے ’این‘ کے بجائے لفظ ’کیکی‘ استعمال کر کے اس واقعے کا پورا مظہر نامہ بدل دیا۔ لفظ ’این‘ خیر الاذکار کے مؤلف کا مشارک ”الیتھا گلوفظ“ کیکی کے استعمال نے اس واقعے کو تعمیم عطا کر دی۔

(۸۷) مناقب المحبوبین میں یہ واقعہ ۱۰۸۔۱۰۹ پر آیا ہے۔

(۸۹) فاضل پور، راجن پور کے قریب ہے۔

(۹۰) یارے والی ضلع مظفرگڑھ کا ایک قصبہ ہے۔ یہ دریائے سندھ کے کنارے پر آباد ہے۔ کسی زمانے میں یہ قصبہ قاضی نور محمد کو ریجہ [برادر قاضی عاقل محمد] کی جاگیر میں شامل تھا۔ قاضی صاحب کے دادا مخدوم غلام حیدر کا مزار مبارک بھی اسی قصبے میں ہے۔ خیر الاذکار کے مؤلف یہاں تین سال اقامت پذیر رہے۔ ان کے قیام کا زمانہ ۱۹۹۱ھ کے آس پاس کا ہے، کیوں کہ جب فخر جہاں شاہ فخر الدین محمد دہلوی کے ارتھان کا سانحہ پیش آیا، تو مولوی محمد گھلوی یارے والی میں مقیم تھے۔

(۹۱) قاضی نور محمد کو ریجہ بن قاضی محمد شریف، قبلہ عالم کے خلیفہ اجل قاضی عاقل محمد کے بڑے بھائی تھے۔ جب قبلہ عالم پہلی بار چاہ نار و والہ تشریف لائے، تو قاضی صاحب ان کے دامنِ رحمت سے وابستہ ہوئے۔ یارے والی کا علاقہ ان کی جاگیر میں شامل تھا۔ انہوں نے قبلہ عالم کو اپنے گاؤں میں تشریف لانے کی دعوت دی۔

(۹۲) امام ابو یوسف کا اصل نام یعقوب بن ابراہیم تھا۔ وہ صحابی رسول سعد بن حتبہؓ کی اولاد میں سے تھے۔ ۹۳ھ میں کوفہ میں پیدا ہوئے۔ امام اعظم کے ممتاز شاگروں میں ان کا شمار ہوتا ہے۔ فقہ اسلامی کی تدوین اور تہذیب میں انہوں نے اہم کردار ادا کیا۔ ۱۸۲ھ میں وفات پائی۔ [ما خوذ از علمائے احناف کے حیثت الکبیر واقعات [جلد دوم]: مولانا عبدالقیوم حقانی: اکوڑہ خٹک، موتمرا مصنفوں: مئی ۱۹۸۹ء: ص ۳۲۳]۔

(۹۳) اس واقعے کا خلاصہ گلشنِ اہرار کے من ۱۷۰۰ اور الفتاویٰ المحبوبین کے من ۱۷۰۱ پر آیا ہے۔

(۹۴) کوٹلہ مہر علی، خیر پور سادات [صلح مظفرگڑھ] کے لئے ایک بڑی مدد و معاونت۔ اسے کوٹلہ مہر علی بھی کہا جاتا ہے۔

(۹۵) میاں محمد موسیٰ والا، قبلہ عالم کے مرید اور خواجہ نارو والہ کے خادمِ خاص تھے۔ وہ حاجی پور، یا اس کے گرد نواحی کے رہنے والے تھے۔ خیرالاذکار میں ان کا دوبار ذکرِ خیر آیا ہے۔ اس واقعے میں: ”دراین اشنا [میاں صاحب] میاں محمد موسیٰ والا ازیار ان آنحضرت“ مذکور ہے۔ متن کے تناظر میں یہاں آنحضرت سے مراد خواجہ نارو والہ ہیں۔ لگتا ہے کہ یہ سہو کاتب ہے یا پھر روا روی میں مؤلف سے یہ غلطی سرزد ہوئی ہے۔

(۹۶) قاضی محمد عمر حکیم سیت پور کے متولن اور پیشے کے اعتبار سے طبیب تھے۔ وہ قبلہ عالم کے مرید تھے۔ انہوں نے اپنے پیر و مرشد کے مفہومات خلاصۃ الفوائد کے عنوان سے مرتب کیے۔

(۹۷) یہ واقعہ گلشنِ ابروار کے ص ۲۱۸۔ ۲۱۷ اور مناقب المحبوبین کے ص ۱۰۸۔ ۱۰۹ پر نقش ہوا۔

(۹۸) بستی صالح پور کہاں ہے؟ کوشش بسیار کے باوجود اس کی جغرافیائی حدود کا علم نہیں ہوسکا۔

(۹۹) شیخ محمد قریشی، صالح پور کے رہنے والے تھے۔ انھیں خواجہ نارو والہ سے نہایت عقیدت اور محبت تھی۔ ایک بار جب خواجہ صاحب عازم مہار شریف تھے، تورات ان کے ہاں قیام فرمایا۔

(۱۰۰) مولوی نور احمد نو شہرہ [صلح راجن پور] کے باشندے تھے، لیکن خیرالاذکار سے اس کی تعینیں نہیں ہوتی کہ وہ نو شہرہ شرقی کے متولن تھے یا نو شہرہ غربی کے؟ نو شہرہ شرقی، نارو والہ کے قریب، فاضل پور سے دس کلومیٹر مشرق کی طرف واقع ہے۔ یہاں معروف بزرگ محمد شاہ صاحب کا مزار ہے، جب کہ نو شہرہ غربی جام پور سے تقریباً تیس کلومیٹر مغرب کی طرف ہے۔

(۱۰۱) حافظ یار محمد ساکن داؤ جمال، قبلہ عالم کے مرید اور خلیفہ تھے۔ قاضی محمد عمر حکیم نے خلاصۃ الفوائد میں ان سے قبلہ عالم کا ایک محفوظ بھی روایت کیا ہے۔

(۱۰۲) الحصن الحصين امام محمد بن الجزری [م ۸۳۵ھ] کا مرتبہ مجموعہ اذکارزادعیہ ہے۔ خود مرتب نے بھی مفتاح الحصن الحصین کے نام سے اس کی شرح لکھی۔ ماعلیٰ قاریٰ نے الحرز الشمین کے عنوان سے اس پر حاشیہ آرائی کی۔ بعد ازاں اس مجموعہ کے کئی حاشیے لکھے گئے۔ دیگر حاشیہ نگاروں میں: مولوی عبدالحی، مولوی محمد خلیق، وابقطب الدین، مولوی محمد احسن نانوتی اور شاہ ظہیر احمد شہسوائی کے نام مشہور ہیں۔ [ماخوذ از: حصن حصین: امام محمد رمولا نا محمد عاشق الہی بلند شہری: لاہور، خزینہ علم و ادب: س۔ ن: ۵۱۲۱ تا ۵۱۲۵] مؤلف حیر الاذکار کے پیش نظر حصن حصین کا کون سا حاشیہ رہا ہے، معلوم نہیں ہو سکتا، کیوں کہ آج، قدیم کتابیں حاشیہ نگاروں اور شارحین کے ناموں سے پہچانی جاتی ہیں، مخفی محضی کتاب کا نام لکھ دینے سے کتاب کے مؤلف تک رسائی ممکن نہیں ہو سکتی۔

(۱۰۳) یہ واقعہ گلشنِ اہرار کے ص ۲۱۲-۲۱۳ پر لقل ہوا۔ اس کا اردو ترجمہ عالم فقری کی کتاب اولیائی پاکستان [جلد دوم] کے ص ۱۱۲۲ اور ۱۱۲۵ پر آیا ہے۔

(۱۰۴) حاصل پور شرقی، بہاول پور کے قریب ہے۔

(۱۰۵) محلوار کھلواد بہاول پور کا ایک قصبہ ہے۔

(۱۰۶) کوٹلہ مغلان، جام پور سے جنوب شرق کی طرف تقریباً ۱۰ کلومیٹر کے فاصلے پر ہے۔

(۱۰۷) میاں محمد جوئیہ، خواجہ نارو والہ کے مرید اور خادم خاص تھے۔ وہ اپنے شیخ کے دعاں کے بعد مدت تک ان کے مزار مبارک پر بجاو زر ہے۔ وہیں زندگی کے بقیہ ایام گزارے اور حاجی پور، ہی میں پیوید خاک ہوئے۔

(۱۰۸) سید شاہ محمد ساکن قریہ حاجی محمد اکرم زادہ، خواجہ نارو والہ کے دامن گرفتار ہے۔

(۱۰۹) حافظ محمد اسماعیل، خواجہ نارو والہ کے احباب تھے۔ ایک وفاتی بھرپور کارروالہ کا درم ملکان تھے، تو دو تین دن قریہ حاجی محمد اکرم زادہ ان تک دل ملا۔

مؤلف نے انھیں عمدۃ العلماء اور زبدۃ الصلحاء کے القابات سے یاد کیا ہے۔

(۱۰) حافظ محمد، خواجہ نارووالہ کے اکلوتی فرزید ارجمند تھے۔ انھیں قبلۃ عالم سے بیعت کا شرف حاصل تھا۔ خواجہ صاحب کی وفات کے بعد ان کے جانشین مقرر ہوئے۔ حاجی پور میں خواجہ نارووالہ کے مزار کے ساتھ ان کا مزار ہے۔

(۱۱) یہ واقعہ گلشنِ ابوار کے ص ۷۲۰ پر نقل ہوا۔ اس کا اردو ترجمہ اولیائی پاکستان [جلد دوم] میں شامل ہے۔ رک: ص ۱۳۲

(۱۲) یہ واقعہ گلشنِ ابوار کے ص ۷۲۰۔ ۲۰۸ اور مناقب المحبوبین کے ص ۱۰۹ پر مذکور ہے۔

(۱۳) خواجہ نور الصدر، قبلۃ عالم کے بڑے صاحبزادے اور جانشین تھے۔ انھیں قوم مہاراں کے افراد نے شہید کر دیا۔ ..... رک: مخزنِ چشت [مولوی امام بخش مہاروی]، مناقب المحبوبین [حاجی محمد الدین]، تکملہ سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]، تاریخ مشائخ چشت [پروفیسر خلیق احمد نقائی]

(۱۴) یہ واقعہ مناقب المحبوبین کے ص ۱۰۹ پر نقل ہوا۔

(۱۵) یہ واقعہ گلشنِ ابوار کے ص ۲۰۸۔ ۲۰۹ اور مناقب المحبوبین کے ص ۱۱۰ پر نقل ہوا۔ اس کا اردو ترجمہ اولیائی پاکستان [جلد دوم] کے ص ۱۳۷ پر آیا ہے۔

(۱۶) صحیح مسلم کے جامع امام مسلم بن حجاج قشیری [م ۲۶۱ھ] ہیں۔ یہ مجموعہ احادیث محدثین کے حلقوں میں بہت اہمیت کا حامل رہا ہے اور آج بھی ہے۔ اس میں بارہ ہزار احادیث مبارکہ شامل ہیں۔

(۱۷) غیر الاذکار کے دیگر نسخوں میں میاں محمد جوئی کے بجائے میاں جان محمد کا نام آیا ہے اور بھی درست معلوم ہوتا ہے، کیوں کہ میاں محمد جوئی کو خواجہ نارووالہ سے جو عقیدت اور ارادت

تھی، اس کا تقاضا ہے کہ وہ اس کا رخیانت میں ملوث نہ رہے ہوں گے۔

(۱۱۸) یہاں بھی خیر الاذکار کے دیگر شخصوں میں جان محمد کا نام آیا ہے۔

(۱۱۹) اس واقعہ کا خلاصہ گلشنِ ابرار کے ص ۲۰۹۔ ۲۱۰ پر آیا ہے۔ اس واقعہ کا اردو

ترجمہ دیکھیے: اولیائے پاکستان [جلد دوم]: ص ۱۳۷۔ ۱۳۸

(۱۲۰) میاں یار محمد پچار، خواجہ نارووالہ کے مرید تھے۔ وہ حاجی پور کے رہنے والے تھے۔ اکثر و پیشتر وہ خواجہ صاحب کی خدمتِ اقدس میں حاضر رہتے اور آفتابہ برداری کی خدمتِ انجام دیتے تھے۔

(۱۲۱) اس واقعہ کا خلاصہ گلشنِ ابرار کے ص ۲۱۲۔ ۲۱۰ اور مناقب المحبوبین کے ص ۲۱۰۔ ۱۱۱ پر مذکور ہے۔ عالم فقری نے اس واقعہ کا ترجمہ کتاب اولیائے پاکستان [جلد دوم] کے ص ۱۳۲۔ ۱۳۳ میں شامل کیا ہے۔

(۱۲۲) میاں محمد دہکانہ، خواجہ نارووالہ کے دربار کو ہر بار میں قوال تھے۔

(۱۲۳) میاں محمد راجن پور کے رہائشی اور خواجہ نارووالہ کے مرید تھے۔ وہ عموم الناس میں ان سنت کے نام سے مشہور تھے۔

(۱۲۴) یہ واقعہ گلشنِ ابرار کے ص ۲۱۲۔ ۲۱۳ اور مناقب المحبوبین کے ص ۱۱۱ پر قتل ہوا۔

(۱۲۵) میاں محمد بری، قبلۃ عالم کے مرید اور خواجہ نارووالہ کے خادمِ خاص تھے۔ جب شاہ فخر دہلوی کے ایماپر خواجہ صاحب، بیعت کے لیے قبلۃ عالم کی خدمت با برکت میں مہار شریف گئے، تو محمد بری ان کے ہمراہ تھے۔ وہ زندگی بھر خواجہ صاحب کی خدمتِ اقدس میں رہے۔

(۱۲۶) حافظ یحییٰ علم حدیث میں مہارت و تامہ رکھتے تھے۔ وہ شیخ داہن کے متولی تھے۔ بصرت سے محروم تھے، لیکن علم حدیث کی برکت سے ان کا سینہ انوار الحی کا خزینہ قرار وہ صاحبِ بصیرت بزرگ تھے۔

(۱۲۷) مولوی محمد اکرم راجن پور کے رہنے والے تھے۔ انہیں قبلہ عالم سے بیعت کا شرف حاصل تھا۔ وہ علوم دینیہ میں مہارت تامہ رکھتے تھے۔

(۱۲۸) قاضی درویش محمد کے پارے میں کچھ معلوم نہیں ہو سکا کہ وہ کون تھے؟ البتہ جن بزرگوں کا ساتھ ان کا ذکر آیا ہے، اس سے معلوم ہوتا ہے کہ وہ صاحب علم و فضل تھے۔

(۱۲۹) وقاریہ تاج الشریعہ محمود بن احمد بن عبید اللہ کی تصنیف ہے۔ یہ کتاب اور اس کی شروح درس نظامی کے نصاب کا حصہ رہی ہیں۔ تاج الشریعہ نے ۸۱۷ھ میں وفات پائی۔

(۱۳۰) میاں عبدالغفور، حافظ میگی نابینا کے فرزید ارجمند تھے۔ وہ شیخ و اہن میں اقامت پذیر تھے۔

(۱۳۱) مولوی علی محمد جیویت پور میں رہائش پذیر تھے۔ وہ علوم دینیہ میں مہارت رکھتے تھے اور درس و تدریس سے وابستہ تھے۔

(۱۳۲) محمد اکرم نام کی دو شخصیات قبلہ عالم کے حلقة ارادت میں شامل تھیں۔ ان میں سے ایک کا تعلق راجن پور اور درسے کا تعلق سنبھال [ڈیرہ غازی خان] سے تھا۔ مؤخر الذکر قبلہ عالم کے خلیفہ بھی تھے۔ خیروالہ ذکار کے متن سے یہ آنکھیں ہوتا کہ ان دونوں سے یہاں کون سے بزرگ مراد ہیں؟

(۱۳۳) یہ واقعہ برادر ایسا مولف، خیر الاذکار کا اپنا شنیدہ نہیں، بلکہ یہ میاں محمد بری کی وساطت سے ان تک پہنچا گلتا ہے کہ میاں محمد بری کو اس کی ساعت میں سہو ہوا اور وہ اس واقعے کے مالہ و ماضی کو پوری طرح سمجھنے میں پائے، یا جب انہوں نے اسے بیان کیا، تو اس کو سننے ہوئے خاصا وقت گزر چکا تھا، یا پھر مولف نے کافی مدت بعد محض یادداشت کی بنیاد پر اس کی ترقیم کی۔ بہر حال جو بھی معاملہ رہا ہو، یہ واقعہ معنوی اعتبار سے اضطراب آشنا ہے، کیوں کہ اس کا تمام ترقیم اظہاریہ سلسلہ چشتیہ کے مزاج کے خلاف ہے۔ اس سلسلے کے داشتگان، بزرگوں کے احوال و مناقب میں کمی بیشی، یا ان کے مقامات کی تعیین میں کبھی سرگرم کار نہیں رہے۔.....والله اعلم

(۱۳۴) میاں صاحب محمد، خواجہ نارو والہ کے ولدِ گرامی تھے۔ وہ بھی صاحبِ کشف و کرامت بزرگ تھے۔ ان کا مزارِ مقدس حاجی پور میں ہے۔

(۱۳۵) خواجہ نارو والہ نہایت کامل و اکمل اور صاحبِ عرفان و یقین بزرگ تھے۔ قبلہِ عالم نے انھیں سب سے پہلے خلافت سے نوازا۔ وہ ان کے حال پر بہت کرم فرماتے تھے، لیکن مؤلفِ خیر الاذکار اپنے رسالے میں یہ مرشد کے کرم اور مہربانی کی عجیب توجیہ کرتے ہیں۔ جہاں شیخ کی توجہ اور شفقت کا اثبات ہونا چاہیے، وہاں ان کے نزدیک: ایسا ہر واقعہ ترقیٰ مرید پر مجتہ ہوتا ہے۔ مولوی خدا بخش چوہان نے اپنے مکتبہ نئے میں اس مقام پر کچھ حاشیہ آرائی کی ہے، جو ہدیہ قارئین ہے: این تقریر مصنفہ بر جہت عقیدت و ارادت [کذا]، بلکہ فی نفس الامر مخدوش است۔ ازان کہ اولاً سوی ادب است در حقیقی ہر دشمن و مخالف آنکہ: ہر لغت و واردات [کذا] کہ بر مرید عطا می شود بہ واسطہ یہود تربیت وی است، نہ بذات مرید۔ پس ترقیٰ مرید بر یہ چکونہ صورت بندو؟ این مخفی حضرت قبلہ عالم بمقتضای من تو اوضع اللہ رفع اللہ قدرت موجب ترقیٰ قبلہ عالم است و از خواص سالک است کہ چنان از کدورتِ نفسانی پاک شود کہ خود را از همه عالم و خاص فروت پندرہ دو علی تقدیر یا تسلیم حضرت قبلہ عالم کہ بیان قدر و منزلت خلیفہ خود بیان فرمودہ اند۔ ازین لازم نبی آید کہ قدر و منزلت حضرت قبلہ عالم درادی درجه از آنست، بلکہ ضمناً طبع قدر و منزلت حضرت قبلہ عالم ازین مخفی ہویدا است، چرا کہ چون خلیفہ شیخ راجحین مرتعہ عالی باشد۔ فلکیف شیخ فلان الفرع تابع الاصل ولا عکس فاللهم ○ لکاتبه سلمه اللہ تعالیٰ

(۱۳۶) یہ واقعہ گلشنِ ابرار کے ص ۲۲۰ اور سالب المعمورین کے ص ۱۱۸ پر لیں جو۔

(۱۳۷) حافظ محمد جمال ممتاز، قبلہ عالم کے خلیفہ اجل تھے اور ان کے ۱۲۱ اور صفات فرمائی اور ممتاز میں پر دعا ک ہوئے۔..... رجکِ ممتاز اللہ عزیز

سیر الاولیاء [مولوی گل محمد احمد پوری]، مخزنِ چشت [مولوی امام بخش مہاروی]، انوارِ جمالیہ [مشی غلام حسن شہید]، اسرارِ الکمالیہ [زاہد شاہ]، فضائلِ رضیہ [مولوی عبدالعزیز پڑھیاروی]، تاریخ مشائیخ چشت [پروفیسر خلیق احمد نظامی]

(۱۳۸) لوائح مولانا جامی کی تصنیف ہے۔ اس کا موضوع عشق و عرفان ہے۔ محمد حسین تسبیحی کی مرتبہ لوائح تہران سے ۱۳۲۲ھ میں شائع ہوئی۔ ایسا یوں دن فیلڈ اور مرز احمد قزوینی نے اس کا جواہریزی ترجمہ کیا تھا، وہ ۱۹۷۸ء میں لاہور سے اشاعت پذیر ہوا۔

(۱۳۹) سواء السبیل شاہ کلیم اللہ جہاں آبادی کی تصنیف لطیف ہے۔

(۱۴۰) تسنیم شاہ کلیم اللہ جہاں آبادی کی تصنیف لطیف ہے۔ قاضی عاقل محمد کے مرید اور خلیفہ مولوی عبداللہ نے تسنیم کے عنوان سے اس کی شرح لکھی۔

(۱۴۱) یہ واقعہ مناقب المحبوبین کے ص ۱۱۲-۱۱۳ پر مذکور ہے۔

(۱۴۲) شاہ احمد یار، قبلہ عالم خواجہ نور محمد مہاروی کے مرید تھے۔

(۱۴۳) مولوی عزیز اللہ جن، خواجہ نارووالہ کے مرید تھے۔

(۱۴۴) مخدوم حامد گنج بخش اور حبر کے صاحب علم و عرفان بزرگ تھے ان کا اصل نام سید حسن بخش تھا اور جس میں بہاول خان ٹانی سے ان کا معرکہ ہوا۔ مخدوم صاحب سندھ کی طرف ہجرت کر گئے۔ وہیں ۱۳۲۱ھ میں مکھوٹی کے مقام پر انتقال فرمایا۔

(۱۴۵) نواب بہاول خان ٹانی مراد ہیں، جو اپنے چھا امیر محمد مبارک کی وفات کے بعد والی ریاست مقرر ہوئے۔ اصل نام جعفر خان تھا۔ ۱۳۲۲ھ میں وفات پائی۔

(۱۴۶) اسلام خان کو رائی اپنے علاقے کی صاحبِ حیثیت فضیلت تھے۔ جب مخدوم حامد گنج بخش، بہاول خان سے معرکہ آ رائی میں پہنچا ہو کر جنوب کی طرف روانہ ہوئے، تو انہوں نے ایک رات اسلام خان کے ہاں قیام کیا۔ وہیں مولوی عزیز اللہ جن سے ملاقات ہوئی اور انہیں ایک بھل سماں

میں خواجہ نارو والہ پر وارد ہونے والی روحانی کیفیت کا واقعہ سنایا۔

(۱۴۷) محمد ناصر الدین کلال، قبلہ عالم خواجہ نور محمد مہاروی کے مرید تھے۔

(۱۴۸) اس کا خلاصہ گلشن ابرار میں ص ۲۰۵۔ ۲۰۶ اور مناقب المحبوبین میں ص ۳۳۳ پر مذکور ہے۔

(۱۴۹) مختلف تذکرہ نگاروں [مثلاً: امام بخش مہاروی۔ مخزنِ چشت: ص ۳۸۱] نے حافظ محمد سلطان پوری اور خواجہ نارو والہ کو ہم درس لکھا ہے، حالاں کہ یہ درست نہیں۔ قدیم تر مخذل خیروالاذکار ہے۔ اس کے مؤلف نے حافظ صاحب کو خواجہ نارو والہ کا شاگرد لکھا ہے اور یہی قریں صواب ہے۔

(۱۵۰) مشنوی معنوی فارسی ادبیات کا شاہکار ہے۔ مولانا روم نے اس میں تمثیل اور علامت کے پیرائے میں متصوفانہ تجربات و مشاہدات کو اس طرح تخلیقی جمالیات سے مزین کیا ہے کہ ما بعد کے تمام متصوفین اور تخلیق کار اس کی زعنافی خیال اور حسن آہنگ کی جلوہ گری میں محور ہے اور آج بھی ہیں۔

(۱۵۱) خیر پور نامیوالی بہاول پور کا ایک مشہور قصبہ ہے۔ یہاں سلسلہ چشتیہ کے معروف بزرگ خواجہ حُدابخش کا مزار پر انوار مریح خلاق ہے۔

(۱۵۲) یہ پورا واقعہ مناقب المحبوبین کے ص ۱۰۶۔ ۱۰۷ اور مخزنِ چشت کے ص ۳۸۲۔ ۳۸۳ پر آیا ہے۔ عالم نقري نے اس واقعہ کا ترجمہ اپنی کتاب اولیائی پاکستان کی جلد دوم کے ص ۱۳۹۔ ۱۴۰ پر کیا ہے۔

(۱۵۳) یہ واقعہ مناقب المحبوبین کے ص ۷۰ اور مخزنِ چشت کے ص ۷۰ پر لقی ہوا۔

(۱۵۴) یہ واقعہ مناقب المحبوبین کے ص ۷۱ اور ۷۲ اپر دوبار آیا ہے۔

(۱۵۵) قدیم زمانے میں بہاول پور، چشتیاں اور مظفرگڑھ کا کچھ ملا قہ کبھی کے نام سے موجود رہا ہے۔ اسے طرفین (Directions) کے اختیارات سے متعلق غریب شکل اور جزوی میں منقسم کیا جاتا ہے۔ چشتیاں شریف کبھی شرقی کی حدود تک پہنچتے ہیں۔

(۱۵۶) کوڑا خان ہکڑا بقول مولوی محمد گھلوی: خواجہ نارو والہ کے مرید تھے اور ان کی بارگاہ تقدس مآب میں حسین اعتقاد اور اخلاص رکھتے تھے، جب کہ مولوی امام بخش مہاروی نے گلشنِ ابرار میں لکھا ہے کہ: ”کوڑا خان ہکڑا کر از غلامان حضرت قبلہ عالم رضی اللہ تعالیٰ عنہ بودو حضرت خلیفہ صاحب اخلاص و اعتقاد راخ داشت“۔ [ص ۲۱۲]

(۱۵۷) میاں محمد فاضل بحثہ، بخدا آئی کے نام سے مشہور تھے۔

(۱۵۸) رشحات سے رشحات عین الفنون مطولات مراد ہے۔

(۱۵۹) یہ واقعہ گلشنِ ابرار کے ص ۲۱۳ اور ۲۱۵ پر مذکور ہے۔ اس واقعے کا ترجمہ اولیائے پاکستان [جلد دوم] میں شامل ہے۔ رک: ص ۱۳۳-۱۳۴

(۱۶۰) مخدوہ قسمانی بہاول پور کے قریب واقع ہے۔

(۱۶۱) خواجہ حکم دین سیرانی لاہور میں قبلہ عالم خواجہ نور محمد مہاروی کے ہم درس رہے۔ ان کے والد کا نام حافظ محمد عارف بن حافظ محمود تھا۔ وہ گوکیرہ [صلع ساہیوال] کے متواتر تھے۔ اپنے چچا زاد بھائی عبدالخالق اولیٰ کے مرید اور خلیفہ تھے۔ ۱۱۹۷ھ میں راہی ملک عدم ہوئے۔ لطائف سیریان کے احوال و آثار کا قدیم مأخذ ہے۔

(۱۶۲) اولیائے بہاول پور کے مصنف مسعود حسن شہاب نے لطائف سیریہ کے حوالے سے میاں محمد دین سیرانی کے وصال کا حیرت انگیز واقعہ لکھا ہے: ”انتقال سے کچھ عرصہ قبل آپ خراسان کے ارادے سے روانہ ہوئے۔ ابھی تیلیری کے مقام تک پہنچ تھے کہ منزل سفر تبدیل کر کے جنوب کی طرف چل دیے اور کمپی میں پہنچ کر ایک درخت کے نیچے جلو استراحت ہوئے۔ بیہاں سے کاٹھیاوار کا رخ کیا اور داہر جی پہنچے۔ جہاں آپ کے مریدوں اور معتقدوں کی کافی تعداد تھی۔ کئی دن تک اس علاقے کی سیاحت کے بعد آپ نے ربيع الآخر ۱۱۹۷ھ کے شروع میں مراعبت وطن کا ارادہ کیا۔ معتقدین کو جب آپ کے اس ارادے کا پتا چلا، تو انہوں نے اس خیال

سے کہ اگر آپ بعد وفات کا ثہیاوار کے علاقے میں فن ہوں، تو وہ دور دراز کی مسافت سے نجی
جائیں گے۔ آپ کو وہیں ہلاک کرنے کا فیصلہ کیا۔ اس پروگرام کے تحت حافظ محمد کوکی نے جو آپ
کے مریدوں میں سے تھا۔ ایک شب اپنے ہاں قیام اور دعوت طعام کی استند گاہ کی۔ آپ نے یہ
درخواست قبول فرمائی۔ رات کو جو کھانا آپ کی خدمت میں پیش کیا، اس میں زہر گھلا ہوا تھا۔
چنانچہ ادھرنوالہ حلق سے نیچے اترنا، ادھر زہر نے اپنا کام کیا۔ جب وقتِ اخیر آیا، تو آپ نے
نصیحت کی کہ حافظ محمد کوکی کو کسی قسم کا آزار نہ پہنچایا جائے۔ کسی جگہ ایک گڑھا کھو کر لغش فن کر دینا۔
دس روپے حافظ کوکی کو اپنی گرد سے دے کر کہا کہ: پانچ روپے میرے کفن پر صرف کرنا اور پانچ
روپے خیرات کر دینا۔ جب روح نفسِ عصری سے پرواز کر رہی تھی، تو آپ کے سینے سے ہو ہو
کی آوازنگل رہی تھی۔ نمازِ جنازہ میں شہر کے کثیر لوگوں نے شرکت کی۔ آدمی رات کے قریب ۶
ریشم الآخرے ۱۱۹ھ کو پرداخت کر دیے گئے۔

اگرچہ حافظ کوکی نہ چاہتا تھا، لیکن ابوطالب اور شیخ نتو (مریدان) نے آپ کی وفات
کی اطلاع بذریعہ مراسلہ بہاولپور بھیج دی۔ مراسلہ تقریباً ۲ ماہ بعد شوال کے مہینے میں بہاولپور پہنچا۔
اطلاع ملتے ہی صاحبزادہ میاں اولیسی بخش اور حاجی محمد عظیم انھوں داہرجی بند روانہ ہو گئے۔
ادھر بہڈی شریف کے اعزاز پہلے بہاولپور آئے اور یہاں سے داہرجی روانہ ہوئے۔ جب یہ
جماعت داہرجی بند پہنچی، تو صفر کی ۵ تاریخ تھی۔ تقریباً میں دن اس جمعت میں گزر گئے کہ آپ کا
تابوت بہاولپور لے جایا جائے، یا وہیں رہنے دیا جائے۔ آخر ۲۵ صفر کو آپ کی لغش قبر سے نکالی
گئی، جو اس وقت تک صحیح و سالم تھی۔ دور دراز کی مسافت پڑھ کر کے آپ کے اعزاز جنازہ لے کر
بہاولپور پہنچے اور گوٹھ بخش انسانی کے جنوب میں پانچ کوئی کے قامی پر گوٹھ جیا یوں داد دی ترددیں
آپ کا مرقد تیار کیا گیا۔ اولیائے بہاول پور: مسجدِ حسن شہاب بہاول پور، اردو اکیڈمی بہاول پور

(۱۶۳) میاں حکم دین سیرانی کو جس گوٹھ میں فن کیا گیا، آج کل وہ خانقاہ شریف کے نام سے مشہور ہے۔ [ماخوذ از: اولیائے بہاول پور: ج ۱۷۱]

(۱۶۴) مولوی محمد حسین چڑ، قبلہ عالم کے مرید اور خلیفہ تھے۔ ان کا گاؤں بہاول پور شہر کے قریب واقع ہے۔

(۱۶۵) دیوانہ حافظ مرتبہ محمد رحمت اللہ رعد: لاہور، شیخ مبارک علی: س۔ ن: ج ۸۸

(۱۶۶) حافظ یوسف، سلطان پور میں رہائش پذیر تھے۔ انہوں نے حافظ محمد سلطان پوری [خلیفہ شاہ فخر جہاں] کے جدید اقدس کوشش دیا تھا۔

(۱۶۷) یہ شعر مولا ناظم الدین نظامی گنجوی کے سکندر نامے کا ہے۔

(۱۶۸) خواجہ نارو والہ نے مرگ و حیات کے ماہین جو فرقہ بیان فرمایا، اس کا خلاصہ مناقب المحبوبین کے ج ۱۱۵ پر مذکور ہے۔

(۱۶۹) حافظ محمد سلطان پوری کے صاحبزادے میاں محمد مسعود کی طرف اشارہ ہے، جن کے پاس حافظ صاحب کی تعزیت کے لیے خواجہ صاحب نارو والہ تشریف فرمائے تھے۔

(۱۷۰) خبر پور سادات، علی پور [صلح مظفر گڑھ] سے جنوب گنجی طرف سات میل کے فاصلے پر واقع ہے۔ دریائے سندھ اور چناب سے بھی اس کا فاصلہ اتنا ہی ہے۔ پرانے زمانے میں یہ قصبہ بہت اہم رہا ہے۔ ۱۸۳۳ء میں اسے میڈل کمپنی کا درجہ طا اور ۱۹۰۹ء تک اس کی یہ حیثیت برقرار رہی۔ [ماخوذ از: صلح مظفر گڑھ.....تاریخ، ثقافت تے ادب: سجاد حیدر پوریز: لاہور، پاکستان، پنجابی ادبی یورڈ: مئی ۱۹۹۹ء، ج ۸۶]

(۱۷۱) خیرالاڈ کار نسیم اجمل اور نسیم پنجاب یونیورسٹی میں یہ واقعہ یوں آیا ہے: ”شخص بعد از نمازِ عشاء کہ مالش انعام مبارک بیان میکر دو خود دراز خستہ ہو دی۔ ناگاہ یک اکھیت پہنی مبارک را بدست گرفتہ کر دی۔ خود بدولت پائی را بخود کشیدہ دیان فرمودنے کے فرقہ اصحاب اکٹھان

دست و پائی مکروہ است....."-

- (۱۷۲) اس مسئلے کی تنجیض مناقب المحبوبین کے ص ۱۱۵ پر مرقوم ہے۔
- (۱۷۳) قریب رسم بلوچ، سلطان پور (صلح منظر گڑھ) کے قریب ایک قصبه ہے۔ اس میں خواجہ نارووالہ کے بہت سے عقیدت گزار رہائش پذیر تھے۔ جب خواجہ صاحب موصوف سلطان پور میں حافظ محمد کی تعزیت کے لیے گئے، تو ایک رات اس بستی میں قیام فرمائوئے۔
- (۱۷۴) حافظ محمد اور حافظ نور محمد دونوں بھائی خواجہ صاحب نارووالہ کے عقیدت گزار تھے۔ وہ سلطان پور کے متوطن تھے۔ جب خواجہ صاحب سلطان پور میں حافظ محمد سلطان پوری کی تعزیت کے سلسلے میں جلوہ فرمائوئے، تو انہوں نے خواجہ صاحب اور ان کے رفقا کے لیے دعوت کا اہتمام کیا تھا۔
- (۱۷۵) میاں خضر سندھی، خواجہ نارووالہ کے مرید اور خیر الاذکار کے مؤلف کے عزیز دوست تھے۔
- (۱۷۶) میاں عبدالکریم، غازی خان کورائی واد پورہ کے ملازم تھے۔ جب خواجہ نارووالہ حاجی پور سے سلطان پور کے لیے عازم سفر ہوئے، تو میاں صاحب بھی ان کے ہمراہ تھے۔ وہ سلطان پور تک ان کے ساتھ گئے اور حافظ محمد کے مزار فیض آثار کی زیارت سے مشرف ہوئے۔
- (۱۷۷) قریب رمانیاں، گرڈھی اختیار خان (صلح رجم یار خان) کے قریب ایک چھوٹا سا قصبه ہے۔
- (۱۷۸) خیر الاذکار کے دیگر شخصوں کے علاوہ مناقب المحبوبین اور گلشن ابرار میں مولوی صاحب کا نام مولوی احمدی واعظ آیا ہے۔
- (۱۷۹) حاجی محمد اکرم، قبلۃ عالم کے مرید تھے۔
- (۱۸۰) حافظ احمد، حافظ امیل جیو کے صاحبزادے اور رخداد عالم

(۱۸۱) میاں محمد فاضل ایک جنوبی شخص تھا۔ وہ کسی بھی سلسلے میں کسی صاحبِ ارشاد سے بیعت نہ تھا، لیکن اپنے عین صاحبِ عرفان اور صاحبِ کمال جانتا تھا۔ کتنے ہی لوگ اس کے حلقة ارادت میں شامل تھے۔ خیرالاذکار میں اس کی کرشنہ سازی کا ایک واقعہ نقل ہوا، جس کی بدولت اسے شیخ مرائی کے لقب سے موسم کیا گیا ہے۔

(۱۸۲) صحبتِ بیعت اور خلافت کا فائدہ خلاصے کی صورت میں مناقبِ المحبوبین کے مؤلف نے خیرالاذکار کے حوالے سے اپنی کتاب کے ص ۱۱۵ پر ارقام فرمایا۔

(۱۸۳) نواب صاحب کی یہ رائے گلشنِ ابرار کے ص ۱۹۶ اور مناقبِ فخریہ کے ص ۲۹ پر بھی نقل ہوئی۔

(۱۸۴) یوسف: ۳۱

(۱۸۵) مولانا فخر الدین محمد دہلوی کا یہ قول جمیل مناقبِ المحبوبین کے ص ۱۱۳ اور گلشنِ ابرار کے ص ۱۹۶ پر نقل ہوا۔

(۱۸۶) میاں غلام محمد علی پورناہر کے رہنے والے تھے۔ خواجہ نارووالہ جب کبھی اس علاقے میں جلوہ گر ہوتے تو میاں صاحب موصوف سے مشنوی معنوی میں مذکور صدر جہاں کا قصہ ضرور سنتے۔

(۱۸۷) علی پور آج کل مظفرگڑھ کی ایک تحصیل ہے۔ یہ مظفرگڑھ شہر سے ۱۵ میل جنوب کی طرف واقع ہے۔ دریائے چناب سے اس کا فاصلہ ۶ میل اور دریائے سندھ سے ۱۵ میل ہے۔ سجاد حیدر پور دیز رقم طراز ہیں کہ: ”علی پور اتنے نہراں دے مخدوماں دی حکومت رہ گئی۔ ۱۸۷۹ء وچ نواب بہاول پور نے اتحاد قبضہ کر گھدا۔ ۱۸۷۳ء وچ ٹاؤن کیٹی گئی۔ پنجاب دے پنجے دریا جتحاں کئے تھے بہن، آتحوں (پنجند) چھی سوں میل دور علی پور واقع ہے۔“ [صلع مظفر گڑھ.....تاریخ

لکافت تے ادب: ص ۸۲-۸۳]

(۱۸۸) مؤلف خیروالاذکار نے اس قصے کے ضمن میں مشنوی کی جلد اول کا حوالہ دیا ہے، حالاں کہ یہ قصہ جلد سوم میں مذکور ہے۔ ملاحظہ ہو قصہ مذکور: [مشنوی معنوی (فترسوم): اسلام آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان: ۷۷۹ء، ص ۳۳۶-۳۳۵] [۲۲۵-۲۲۶]

(۱۸۹) محمد بخش، میاں محمد جوئیہ کے چھوٹے بھائی تھے۔ وہ سیت پور کے سفر میں خواجہ نارووالہ کے ہمراہ تھے۔ ان کے سامنے خواجہ صاحب کے انتقال پر ملال کا واقعہ پیش آیا۔ نواب غازی الدین خان نظام نے ان کے حوالے سے خواجہ نارووالہ کے ارتھال کا واقعہ روایت کیا۔ آثار سے معلوم ہوتا ہے کہ محمد بخش، خواجہ نارووالہ کے دامنِ رحمت سے وابستہ تھے۔ خیروالاذکار مکتبہ مولوی خدا بخش چوہان میں محمد بخش کا ذکر اس طرح آپا ہے کہ وہ نواب صاحب کے چھوٹے بھائی معلوم ہوتے ہیں: ”از نواب غازی الدین شنید ہیاد دارم کہ وی از زبانِ محمد بخش برادرِ خود و از میاں محمد جوئیہ نقل می کرد۔“ [خیروالاذکار: برگ ۷۱ الف] خیروالاذکار کے دیگر تینوں نئے اس سقم سے پاک ہیں، لہذا متن کو ان سخنوں کے تناظر میں درست کر دیا گیا ہے۔

(۱۹۰) شاہ پور، نالہ قطب واد [صلع راجن پور] کے قریب ایک بستی ہے۔

(۱۹۱) یہ حصہ مناقب المحبوبین کے ص ۱۱۵-۱۱۳، گلشنِ ابرار کے ص ۱۲۸ اور مخزنِ چشت کے ص ۳۸۵ پر نقل ہوا۔ اس واقعہ کا اردو ترجمہ عالم فقری کی کتاب اولیائی پاکستان کی دوسری جلد کے ص ۱۳۹-۱۳۸ میں آیا ہے۔

اشاریہ

شخصیات:

اسلام خان کورائی = ۸۰

امام یوسف = ۶۳

بہاول خان واد پوتھ = ۸۰

حاجی محمد اکرم راجن پوری = ۹۶، ۷۶

حافظ احمد = ۹۶

حافظ جمال ملتانی = ۸۰، ۷۹

حافظ شیرازی = ۸۷

حافظ محمد اسماعیل = ۹۶، ۶۸

حافظ محمد = ۹۲، ۷۳، ۶۸

حافظ محمد سلطان پوری [حافظ صاحب] = ۸۴، ۸۵، ۸۳، ۸۲، ۸۱، ۷۵، ۵۳، ۵۲، ۵۱، ۳۹، ۳۸

۹۷، ۹۵، ۹۳، ۹۲، ۹۱، ۹۰، ۸۹، ۸۸، ۸۷

حافظ نور محمد = ۹۳

حافظ یار محمد = ۶۵

حافظ بیگی ناپینا = ۷۶

حافظ یوسف = ۹۲

خواجہ ابو احمد چشتی = ۵۱

خواجہ ابو سلحیل چشتی = ۵۱

خواجہ ابو محمد چشتی = ۵۱

خواجہ ابو یوسف چشتی = ۵۰

خواجہ عثمان ہروئی = ۳۹، ۳۵

خواجہ فخر الدین محمد دہلوی [حضور اعلیٰ، مولانا صاحب، آنحضرت] = ۳۵، ۳۳، ۳۳، ۳۲، ۳۱، ۳۰، ۳۹

۹۷، ۹۳، ۹۳، ۹۰، ۸۶، ۸۵، ۸۳، ۸۲، ۷۹، ۵۳، ۵۱، ۳۹، ۳۷

خواجہ فرید الحق والدین نجح شکر = ۷۸، ۷۷، ۵۰، ۳۷

خواجہ قطب الدین بختیار = ۵۰، ۳۹، ۳۵

خواجہ معین الحق والدین اجمیری [خواجہ بزرگ] = ۳۹، ۳۵، ۳۲، ۳۰

خواجہ مشاد دینوری = ۳۹

خواجہ مودود چشتی = ۵۰

خواجہ نصیر الدین چراغ = ۹۳، ۵۰، ۳۶، ۳۵، ۳۳

خواجہ نظام الدین اولیاء [سلطان المشائخ] = ۵۱، ۵۰، ۳۶، ۳۵، ۳۳

خواجہ نور محمد ثانی [قبلہ من، قبلہ ما] = ۵۹، ۵۵، ۵۳، ۵۲، ۵۱، ۳۷، ۳۵، ۳۳، ۳۹، ۳۸، ۳۷

۸۱، ۸۰، ۷۹، ۷۸، ۷۷، ۷۶، ۷۵، ۷۴، ۷۳، ۷۲، ۷۱، ۷۰، ۶۹، ۶۸، ۶۷، ۶۶، ۶۵، ۶۴، ۶۳، ۶۲، ۶۱

۹۹، ۹۸، ۹۷، ۹۶، ۹۵، ۹۴، ۹۳، ۹۲، ۸۹، ۸۸، ۸۷، ۸۵، ۸۴، ۸۳، ۸۲

خواجہ نور محمد مباروی [قبلہ عالم، حضور اعلیٰ] = ۵۷، ۵۶، ۵۵، ۵۴، ۵۳، ۵۲، ۵۱، ۵۰، ۴۹، ۴۸، ۴۷، ۴۶، ۴۵، ۴۴، ۴۳، ۴۲، ۴۱

۴۰، ۳۹، ۳۸، ۳۷، ۳۶، ۳۵، ۳۴، ۳۳، ۳۲، ۳۱، ۳۰، ۲۹، ۲۸، ۲۷، ۲۶، ۲۵، ۲۴، ۲۳، ۲۲، ۲۱، ۲۰، ۱۹، ۱۸، ۱۷، ۱۶، ۱۵، ۱۴، ۱۳، ۱۲، ۱۱، ۱۰، ۹۹، ۹۸، ۹۷، ۹۶، ۹۵، ۹۴، ۹۳، ۹۲، ۹۱، ۹۰، ۸۹، ۸۸، ۸۷، ۸۶، ۸۵، ۸۴، ۸۳، ۸۲، ۸۱

٩٧، ٩٢، ٩١، ٩٠، ٨٩

سلطان سجر = ٣٩

سید حسن = ٣٩

سید ظفر علی شاہ = ٣٣، ٣٣، ٣٢، ٣٠

سید محمد شاہ = ٦٧

سید کائنات = ٩٠، ٨٩، ٥٧

شاہ احمد یار = ٧٩

شاہ کلیم اللہ جہاں آ بادی = ٩٣، ٥١

شاہ نظام الدین اور نگ آ بادی = ٨٢، ٥١

شیخ جمال الدین = ٥١

شیخ حسن محمد = ٥١

شیخ سراج الحق = ٥١

شیخ عبدالقار جیلانی = ٥٧

شیخ محمد قریشی = ٦٥

شیخ محمد = ٥١

شیخ محمود = ٥١

شیخ یحییٰ مدینی = ٥١

عبد الغفور لاری = ٥٠، ٣٩

عبد اللہ خان = ٣٦، ٣٣

علی بخش شاہ = ٣٣، ٣٢، ٣٠

غازی خان کورائی داد پوتہ = ۹۵

غلام رسول = ۶۱

غلام محمد [میاں غلام محمد، میاں صاحب] = ۴۱، ۵۹، ۵۸، ۳۸، ۳۷

قاضی عاقل محمد = ۹۶، ۸۲، ۷۹، ۷۴، ۵۶

قاضی محمد عمر حکیم = ۶۵

قاضی نور محمد کوریچہ = ۹۶، ۸۲، ۶۳

قدوۃ الدین فرنافہ = ۳۹

مالی ہیر = ۳۰، ۳۹

محمد بخش = ۹۸

محمد فاضل جنوئی = ۹۶

محمد [مولوی محمد گھلوی، این بندہ، میاں محمد، این غلام] = ۵۲، ۵۳، ۵۲، ۵۱، ۳۷، ۳۶، ۳۵، ۳۳، ۳۷

۹۰، ۸۹، ۸۸، ۸۷، ۸۶، ۸۱، ۷۹، ۸۰، ۷۸، ۷۷، ۷۳، ۷۲، ۶۹، ۶۶، ۶۵، ۶۳، ۶۲، ۶۰، ۵۹، ۵۸، ۵۶

۹۸، ۹۷، ۹۵، ۹۲

محمد سلیمان خان = ۳۷

محمد یار مہار = ۵۳

محمد و م حامد نجیب بخش = ۸۰

محمد و م ناصر الدین کلال = ۸۰

مولانا عبدالرحمن جائی = ۵۲، ۵۰، ۳۹، ۳۶

مولوی احمد دین واعظ = ۹۶، ۵۷

مولوی عزیز اللہ نجیب = ۸۰

مولوی غلام علی = ۵۳

مولوی علی محمد جیو = ۷۷

مولوی محمد اکرم جیو = ۷۷

مولوی معنوی [مولانا روم] = ۶۰، ۵۹

مولوی نور احمد = ۱۵

میاں احمد جیو = ۶۱

میاں خضر سندھی = ۹۵

میاں صالح محمد = ۷۷

میاں عبدالغفور = ۷۶

میاں عبدالکریم = ۹۵

میاں غلام محمد ناصر = ۹۸

میاں محمد دین سیرانی = ۸۸

میاں محمد بری = ۷۶، ۷۷، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶

میاں محمد پچار = ۸۰، ۷۳

میاں محمد شریف = ۵۶

میاں محمد مسعود = ۹۳، ۵۵

میاں محمد موئی والا = ۷۵، ۷۲، ۷۳

میاں محمد جوئیہ = ۶۷، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۵، ۷۸، ۶۸

میاں محمد دہکانہ = ۷۵

میاں محمد فاضل بحثہ = ۸۷

میاں محمد = ۷۵

میاں موسیٰ = ۶۱

میاں آدم جیو = ۳۰، ۳۹

میاں احمد علی = ۵۶

نواب غازی الدین = ۹۸، ۹۷، ۹۳، ۶۲، ۳۸

نورالحمد شہید = ۱۷

اماکن:

اجمیر شریف = ۳۲

اجودھن [پاک پتن] = ۵۰

اوچ تبر کہ = ۷۳، ۵۵

اوڈھ = ۵۰

اوٹ = ۳۹

بخوہ قسمانی = ۸۸

بداؤن = ۵۰

بغداد = ۳۹

بہاول پور = ۹۱، ۸۹، ۸۸

جنگ سیال = ۳۹

حاجی پور = ۹۵، ۷۳، ۷۲، ۵۲، ۳۷، ۳۶

حاصل پور شرقی = ۶۶

خیرپورٹامیوائی=۸۳

خیرپورسادات=۹۳

داودجال=۶۵

دریائے چناب=۵۵

دریائے سندھ=۶۵

دہلی=۹۰، ۸۸، ۸۷، ۸۵، ۸۳، ۸۲، ۵۰، ۳۲، ۳۰، ۳۹

ڈیری عازی خان=۳۳

راجن پور=۷۵

سلطان پور=۹۷، ۹۵، ۹۳، ۹۲

سخار=۳۹

سنگھڑ=۷۰، ۳۷

سیت پور=۹۸، ۹۵، ۹۳، ۸۱، ۷۷، ۴۲، ۶۳

شام=۵۱

شاہ پور=۹۸

صالح پور=۶۵

عراق=۳۹

علی پور ناہر=۹۸

فاضل پور=۷۳، ۶۳

قریب مولوی محمد حسین چڑ=۸۸

قریب حاجی محمد اکرم ڈھا=۶۷

قریبہ رسم بلوچ = ۹۳

قریبہ رمنیاں = ۹۶

قریبہ کوڑا خان ہکڑہ = ۵۷

کچھی شرقی = ۸۵

کوٹ مشن = ۸۳

کوٹلہ مغلاب = ۲۶

کوٹلہ مہر علی = ۲۳

کہلوار = ۲۲

گجرات = ۵۱

گڑھی اختیار خان = ۹۵، ۵۷

گھلوان = ۹۲

ماورائے نہر = ۳۹

ملان = ۷۹، ۴۸، ۳۹

موصل = ۳۹

مہار شریف = ۸۹، ۸۷، ۸۳، ۸۲، ۸۱، ۷۹، ۷۷، ۷۶، ۷۴، ۷۲، ۷۱، ۶۸، ۶۵، ۶۳، ۵۱، ۳۷، ۳۲، ۳۹

نارووالہ = ۸۳

نالہ قطب داہ = ۹۸، ۷۰، ۶۹، ۶۸، ۳۹

لوشہرہ = ۶۵

نیشاپور = ۳۹

پارے والی = ۹۳، ۹۲، ۸۳، ۸۱، ۶۳، ۶۲

كتب:

بهاستان=٣٠

تسنیم=٧٩

حاشیه حصن حصین=٦٥

دیوان حافظ شیرازی=٩٠

رشحات=٨٧

سواء المسیل=٧٩

شرح لمعات=٥٣

صحیح مسلم=٧٢

عواوف المعارف=٥٩

غنية الطالبين=٥٧

لوائح=٧٩

مشوی معنوی=٨٣

منتخب اللغات=٣٩

نزهتہ الارواح=٥٩

وقایہ=٧٦

کتابیات

قرآن کریم	○
انتخاب گلشن اسرار [قلمی]: مرتب مولوی خدا بخش چوبان: ۱۲۸۸ھ	○
ولیائے بہاول پور: مسعود حسن شہاب: بہاول پور، اردو اکیڈمی: ۱۹۸۹ء	○
پاکستان میں فارسی ادب [جلد چھم]: لاہور، ادارہ تحقیقات پاکستان، دانش گاہ پنجاب: اول ۱۹۹۰ء	○
تاریخ مشائخ چشت [جلد چھم]: دہلی، ادارہ ادبیات: ۱۹۸۳ء	○
تکملہ سیر الاولیاء: مولوی گل محمد احمد پوری: دہلی، رضوی پرلس: ۱۳۱۲ھ	○
حسن حصین: امام محمد رسولانا محمد عاشق اللہ بندر شہری: لاہور، خنسہ علم ادب: س۔ن	○
خلاصۃ الفوائد: قاضی محمد عمر حکیم: مکتبہ مولوی خدا بخش چوبان: ۱۲۸۸ھ	○
خیر الاذکار: مولوی محمد گھلوی: مکتبہ مولوی خدا بخش چوبان: ۱۲۸۸ھ: مملوکہ مولوی محمد	○
رمضان معینی	
فضل بن محمد صدیق اوڑا: ۱۳۰۷ھ: مملوکہ مولوی محمد رمضان معینی	○
مکتبہ احمد یار بن محمد امین گھلوی: س۔ن: مملوکہ چیرا جمل چشتی نامعلوم: ۱۲۹۲ھ: مملوکہ پنجاب یونیورسٹی، لاہور	○
دیوانِ حافظ: مرتب محمد رحمت اللہ رعد: لاہور، شیخ مبارک علی: س۔ن	○
رسالہ معربات روشنی: ڈاکٹر عبدالستار صدیقی رڈاکٹر مظہر محمود شیرانی: کراچی،	○
ادارہ یادگار غالب: اول ۲۰۰۳ء	○
شرح تحفۃ النصانع: مولوی محمد گھلوی: لاہور، مطبع محمد: ۱۸۸۲ء	○

- شرح جامع مثنوی معنوی: کریم زمانی: تهران، انتشارات اطلاعات
میرداد: ۱۳۷۸ھش
- ضلع مظفر گڑھ ..... تاریخ، ثقافت ترے ادب: سجاد حیدر پروین: لاہور، پاکستان
پنجابی ادبی بورڈ: مئی ۱۹۹۹ء
- علمائے احناف کے حیث انگیز واقعات [جلد دوم]: مولانا عبدالقیوم
حقانی: اکوڑہ خٹک، مؤتمراً مصنفین: مئی ۱۹۸۹ء
- غنیۃ الطالبین: مترجمہ مولانا راغب رحمانی دہلوی: کراچی، نفس اکیڈمی: ۱۹۸۹ء
- گلشنِ ابرار [قلمی]: مولوی امام بخش مہاروی: مملوکہ پیرا جمل چشتی، چشتیاں شریف
- مثنوی معنوی نکسن: تهران، نشر انتشاراتِ گلی: ۱۳۷۸ھش
- مثنوی معنوی [فترسوم]: اسلام آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و
پاکستان: ۷۱۹۷ء
- مخزنِ چشت [قلمی]: مولوی امام بخش مہاروی: مملوکہ پیرا جمل چشتی، چشتیاں
شریف
- مناقب المحبوبین: حاجی شجم الدین: لاہور، مطبع محمدی: ۱۳۱۲ھ
- دریافت: مجلہ شعبۂ اردو پیشتل یونیورسٹی آف ماڈرن لینگوژ، اسلام آباد: شمارہ ۹۵
- مکتبہ رانا گلام پیغم بنام راقم الحروف: ۲۲۔ اپریل ۲۰۱۰ء

